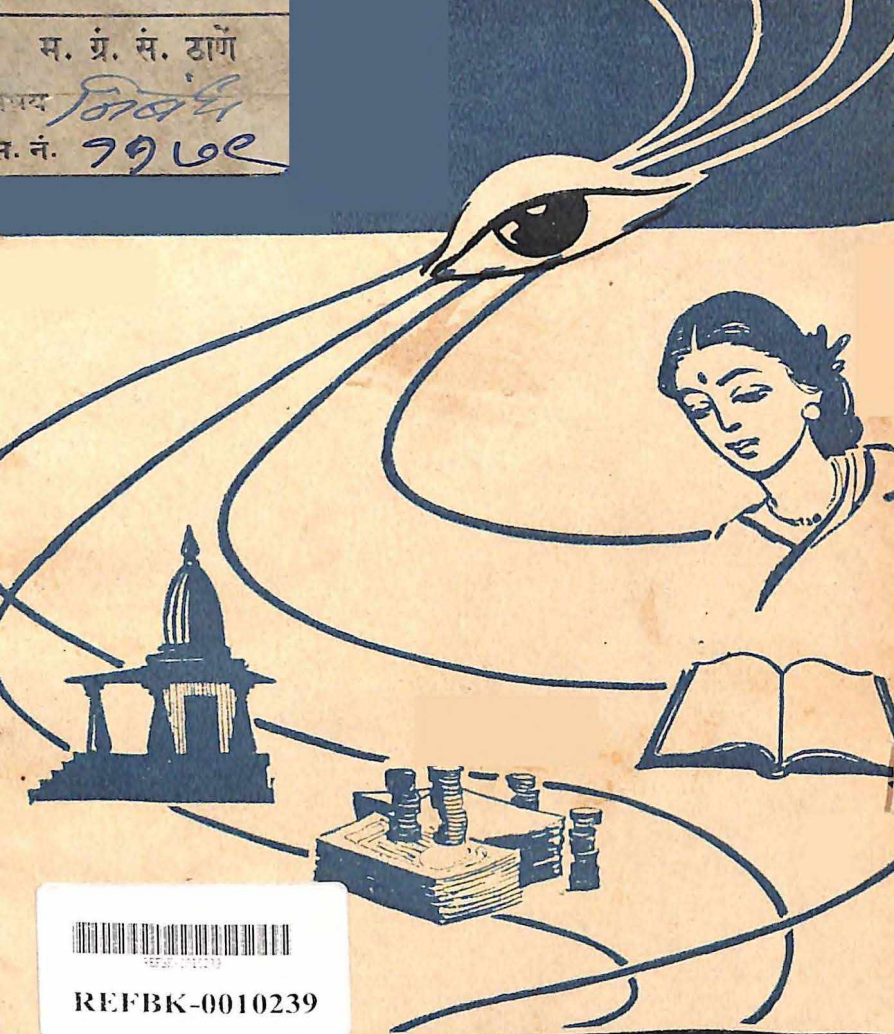

स. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध
स. नं. ११७९

REFBK-0010239

सुरवाचें रहस्य

ले. शांतीलाल सी. गहा बी.कॉम

सुखाचें रहस्य

: लेखक :

शांतिलाल छोटालाल शहा, बी. कॉम्.

REFBK-0010239

REFBK-0010239

किंमत रु. १-२५ नणे पैसे

प्रकाशक :

शांतीलाल छोटालाल शहा,
वी. कॉम्.
१२४ रविवार पेठ, पुणे २.

ता. १-३-१९५९.

मुद्रक :

व. वि. आपटे, वी. कॉम्.,
हिंदुस्थान मुद्रणालय,
८६५ सदाशिव पेठ, पुणे २

अर्पण पत्रिका

कै. परमपूज्य पिता
कै. छोटालाल शिवचंद शहा
यांच्या पवित्र स्मृतीस

‘ नको हे जिणे—नको झाला हा संसार ’ अशा प्रकारची वाक्ये आपण दररोज शेकडोवेळा ऐकतो. त्यांतून माझा हा व्यवसाय असा आहे कीं, मला कालचा लक्षाधीश आज अन्नाला मोताद झालेला पाहण्यास मिळाला आहे. तर काल दारिद्र्यांत पिचत पडलेल्या गृहस्थाचे घरीं लक्ष्मीदेवी आज प्रसन्न झालेली पाहण्यास मिळालेली आहे. शिवाय गडगंज संपत्ति असूनहि, ‘ नको हा संसार ’ ‘ नको हा संसार ’. असें तुणतुणे वाजविणारे गृहस्थ जेव्हां मला माझ्या आयुष्यांत पहावयास मिळाले, तेव्हां मनापुढें अशी एक समस्या उभी राहिली कीं आजची मानव जात .....दुःख.....दुःख... म्हणून म्हणतो त्या दुःखांत मानवनिर्मित दुःखें किती ? व परिस्थितीमुळें निर्माण झालेली किती ? व या प्रश्नाचा जो जो विचार करूं लागलो आणि समोर येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्त्याच्या दुःखाचें कारण मी जो जो शोधूं लागलो तो तो मला असें दिसून आलें कीं, आजच्या मानवमात्राचीं बहुसंख्य दुःखें स्वनिर्मितच आहेत. स्वतःच्या स्वभावांतील विकृतीमुळेंच मानवानें स्वतःभोंवतीं कांटेरीं कुंपण उभे केलेले आहे. आणि त्यामुळेंच बहुसंख्य मानव प्राणी स्वतःला दुःखीं समजतात. नंतर योगायोगानें या विषयांवर माझे विचार जाहीरपणें मांडण्याची संधी मला ‘ वक्तृत्व विकास मंडळांत ’ आली. व ‘ सुखाचा शोध ’ या विषयांवर माझे पहिले भाषण ‘ वक्तृत्व विकास मंडळ ’ पुणें येथें झालें. नंतर ‘ वाडे ’ या मुक्कामीं माझें परम मित्र श्री. नारायणशेठ भन्साळी यांचे सुचनेवरून याच विषयांवर दुसरें भाषण विक्रमगड येथें झाले. आणि विक्रमगड येथील गोविंदशेठ भन्साळी यांचें सूचनेवरून ‘ जवार ’ येथेंहि बहिःशाल शिक्षण केंद्रातर्फें याच विषयांवर भाषण झाले. आणि नंतर असें वाटलें कीं, लोकांना हा विषय आवडीचा वाटतो म्हणून आपण एखादे पुस्तक तयार करावें व त्यानुसार हें अल्पसें पुस्तक वाचकवर्गाच्या हातीं देताना, मला फार आनंद होत आहे. माझा हा प्रयत्न यशस्वी झालेला आहे किंवा नाही हे ठरविण्याचें काम मी वाचकवर्गावरच सोपवितो. कारण मी लेखक नाही व लेखनविषयक वाङ्मय अथवा तत्वज्ञानाचा अभ्यासूहि नाही. सर्व सामान्य माणसाला व्यवहारांत जें जें दिसलें तें तें पुस्तकरूपानें मांडण्याचा नम्र प्रयत्न मी केलेला आहे. माझी भाषा असावी तशी प्रगल्भ नाही याची मला जाणीव आहे. म्हणूनच माझ्या या अल्पशा कृतीस गोड मानावे ही विनंती मी वाचकवर्गास करीत आहे.

मला प्रथमतः ' वक्तृत्व विकास मंडळ ' पुणे यांचे चालक श्रीयुत कुलकर्णी व नवरात्र महोत्सव मंडळ [विक्रमगड, तालुका-जवार जि. ठाणे] यांचे चालक श्री. गोविंदशेठ भन्साळी व वाडे येथील श्रीयुत नारायणशेठ भन्साळी यांचे आभार मानणे अगत्याचें आहे. कारण यांनी मला ' सुखाचा शोध ' या विषयांवर बोलण्याची सुसंधी दिली नसती तर मला हे पुस्तक लिहिण्याची इच्छा झाली नसती. म्हणून या तीनही व्यक्तिका मी अत्यंत ऋणी आहे.

नंतर पुस्तक लिहिण्यास सुरवात केल्यानंतर जर प्रा. शेजवलकरांनी प्रोत्साहन दिले नसतें तर माझा पुस्तक लिहिण्याचा प्रयत्न कदाचित अर्धवट राहिला असता. प्रा. शेजवलकरांनी माझे प्रत्येक प्रकरण आस्थेने तपासून राहिले. त्यांवर सूचना केल्या व या कार्यांत खूप लक्ष घातले याबद्दल मी त्यांचाहि आभारी आहे.

पुस्तक छापून प्रसिद्ध होण्याअगोदरच २५ पेक्षा अधिक प्रति विकत घेण्याची मनीषा खालील व्यक्तींनीं दर्शवून मला त्यांनीं इतकें प्रोत्साहन दिलेले आहे कीं, ते वर्णन करण्याची शक्ति माझ्या लेखणीत नाही. कारण अशा प्रकारच्या प्रोत्साहनामुळेच हे कार्य त्वरेनें करूं शकलो. (१) श्री. पोपटलाल शाह-मुरवाड. (२) श्री. बाबुलाल चुनीलाल शहा-मुरवाड. (३) श्री. जयंतीलाल मणीलाल शहा-मुरवाड (४) श्री. रतिलाल मंगळ-दास शहा-मुरवाड. (५) श्री. चिनुभाई चिमणलाल-तळेगांव दाभाडे आदि व्यक्तींनीं मला अत्यंत उपकृत केलेले आहे.

शिवाय लिखाणाचे कार्य चालू असतांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष चौकशी व सूचना करणाऱ्या मित्रांचाहि मी फार ऋणी आहे. मित्रवर्य सर्वश्री. श्री. देशपांडे, चोरडीया, बाळासाहेब भिडे-आँडीटर, परमार, ललवाणी प्रा. केरूर, शां. पा. शहा, प्रा. वाडेकर, प्रा. मंगुडकर, कनकमल मुनोत, नगरकर वकील, पुंगलिया वकील, आर. डी. शहा वकील, गोडबोले-[बुक-सेलर्स] या मित्रांनीं मला हार्दिक सहाय्य करून अत्यंत ऋणी केलेले आहे.

या व्यतिरिक्त पुस्तक प्रकाशनाच्या समारंभासाठीं दैनिक ' सकाळ ' चे संपादक, डॉ. नानासाहेब पळ्हेकर यांनीं, वेळ नसतांनाहि अध्यक्षपद स्वीकारले याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

शेवटीं वाचक वर्गचिहि आभार मानून मी माझीं प्रस्तावना संपवितो.

ता. १-३-१९५९ }
१२४, रविवार पेठ, पुणे २. }

शांतिलाल सी. शाह.
पुणे.

अनुक्रमणिका

१. **प्रास्ताविक:-** मानसिक दौर्बल्य अथवा निवृत्तीमुळे बहुसंख्य दुःखे मानवमात्र स्वतःवर ओढवून घेतो. त्यांचे दौर्बल्याचे परि-मार्जन करण्याचा यत्न कसा करता येईल, याचे विवेचन करणे एवढाच हे पुस्तक लिहिण्याचा हेतू आहे. पृष्ठ १ ते २.
२. **सुख म्हणजे काय ?** Relative term 'सुख व चैन' यामधील फरक-सात्त्विक आनंद-जिभेचे गुलाम बनू नका- कोणते सुख व श्रेष्ठ- इंद्रियशम्य किं आत्मिक ? पृष्ठ ३ ते १०.
३. **वैयक्तिक सुख कसे लाभेल ?** (अ) लोभाला मर्यादा घाला. (ब) जबाबदारीची जाणीव ठेवा. (क) विपुलतेतूनच विफलता (ड) त्यागाची मीमांसा (इ) फलाच्या आशेने काम करू नका ? (फ) कुत्सितपणा टाका (ज) शालीनता (च) रिकामपण उदात्त करमणुकीत घालवा.-जुगार 'सभ्य जुगार नको.' पृष्ठ १० ते २४.
४. **वैवाहिक सुख:-** (अ) तडजोडीची वृत्ती (ब) एकमेकांच्या भावनांस योग्य आदर द्या. (क) विवाह म्हणजे चैनीचा परवाना नव्हे (ड) नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा प्रश्न पृष्ठ २५ ते ३१.
५. **कुटुंबिक सुख:-** (१) खेळीमेळींचे वातावरण. (२) कुटुंबातील व्यक्तींनी एकमेकांच्या जबाबदाऱ्या ओळखून सहकार्यानेच वागावे. (३) सर्व व्यक्तींनी समानतेने वागावे. (४) आजची विभक्त कुटुंबपद्धति-मुंबईतील जीवन-मधांत पडलेल्या माशी-सारखे-बापाला मुलांशी बोलण्यास फक्त रविवारीच मिळते. दोन्हीही पद्धतींत सुख दुःखे आहेत. पृष्ठ ३२ ते ४१
६. **सामाजिक सुख:-** शक्तिमान व्यक्तींनी (शरीराने, ज्ञानाने अथवा अर्थाने सशक्त असलेल्या व्यक्तींनी अशक्तांना पोसावे. (ब)

हल्लींची सामाजिक परिस्थिति-भांडवलशाही- समाज रचना
(निरामय जीवन) पृष्ठ ४२ ते ४७.

७. राष्ट्र्राचे सुख:- नागरिक म्हणूनहि कर्तव्ये असतात. उठल्या-सुटल्या सरकारवर टीका नको. पृष्ठ ४७ ते ४९
८. जीवनांत अनेकान्तवादाला महत्त्व:- पृष्ठ ४९ ते ५५.
९. जीवनांतील धर्माचे स्थान:- श्रद्धा-अंकुश बुद्धि ही थंडगार-कोळशा सारखी आहे.-स्थितप्रज्ञ अवस्था-निदान प्रयत्न तरी हवा-कोणताहि व्यवसाय श्रद्धेशिवाय होत] नाहीं-प्रार्थना व एकांत पृष्ठ ५५ ते ६०.
१०. जीवन ब हास्यविनोद:- पृष्ठ ६१ ते ६५.
११. काळजी करण्याचा स्वभाव दूर कसा करावा ? पृष्ठ ६५ ते ७१.
१२. उपसंहार- पृष्ठ ७२.

भारतीय संस्कृत विद्यापीठ, मुंबई. स्थळप्रत.

अनुक्रम ..... वि: .....

कमंडारणा २ ले ..... नों दि: .....

संस्कृत शाखा (२३३) प्रस्ताविक

मानवमात्राची सुखासाठी धडपड रात्रंदिवस, अनंत वर्षापासून चालत आलेली आहे. भौतिक सुधारणा पृथ्वीच्या पाठीवर झपाट्याने होत आहेत. परन्तु तितक्याच प्रगतीने मानवमात्र सुखी होत चालला आहे काय हाच विसाव्या शतकातील एक अत्यंत महत्वाचा प्रश्न झालेला आहे.

माणसांचीं मने सुधारण्याचा शास्त्रोक्त प्रयत्न हल्लीं होतो कां? खरी समस्या हीच आहे. कारण जगांतील बहुसंख्य दुःखें मानसिक-विकृतीमुळेच निर्माण होतात असा जगांतील सर्व थोर विचारवंतांचा व तत्ववेत्यांचा अनुभव आहे आणि म्हणूनच जगांतील सर्व व्यक्तींनी स्वतःचें अपूर्ण मन कसे सुधारावे—निदान सुधारण्याचा प्रयत्न तरी कसा करावा हें दाखविणें एवढाच हेतु हें पुस्तक लिहण्याचा आहे आणि स्वतःचें मन तपासण्याचा प्रयत्न वाचकांनी केला तरीहि माझे श्रम सत्कारणीं लागले असें मी समजेन.

कारण पुष्कळवेळां सुख हें मानण्यावर असतें व तशी मनाची विशिष्ट रचना घडविणें हें फार महत्वाचे कार्य आहे. अत्यंत श्रीमंत असलेला लक्षाधीश मनुष्य गाद्यागिरद्यांवर लोळतांना सुद्धां दुःखी असूं शकतो. तर एखादा मध्यमवर्गीय मनुष्य पैशाची ददात असली तरीहि सुखी राहूं शकतो. सुख हें मनाच्या विशिष्ट रचनेवर अवलंबून आहे.

आयुष्यभर कष्ट करून, लाखों रुपयाची इस्टेट आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडली तरीहि दुसऱ्या दिवसापासूनच नव्या उमेदीने व आनंदाने पुन्हा स्वकर्तव्य करणारे धीरगंभीर पुरुष मी पाहिलेले आहेत. त्याचप्रमाणे थोड्याशाच आजाराने 'जीवनांत कांहींही राम नाही' अशा प्रकारचा 'निर्णय' घेणारे महाभागहि माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलेले आहेत. सारांश, मनाची घडण बदलली म्हणजे पुष्कळ वेळां दुःखद प्रसंगांतहि मानवमात्र सुखाची फुलबाग निर्माण करू शकतो. स्वतःच्या जबाबदारीची व कर्तव्याची जाणीव ठेवून धीरगंभीरपणाने व विचाराने मानवमात्राने जीवनयात्रा केली तर सुखाच्या मोठ्या खाणीचा शोध मानवाला लागेल ! आणि त्या खाणीतील मालाची मनसोक्त लयलट मानवाला करतां येईल ! म्हणून अशा प्रकारचा विचार मानवांघुढें ठेवणें एवढाच हें पुस्तक लिहिण्याचा उद्देश आहे.

मी स्वतः लेखक नाही व माझा व्यवसायहि अगदी भिन्न आहे. वयाच्या मानाने माझे ज्ञानहि अपूर्ण आहे. हीं सर्व बंधने लक्षांत घेऊन माझ्या विवेचनांत कांहीं उणीवा राहिल्यास वाचक मला क्षमा करतील अशी मी आशा बाळगतों. तसेंच मला ते विधायक सूचना पाठवितील अशी मनीषा ठेवतो. माझ्या या अल्पशा कृतीचें वाचक स्वागत करतील अशी आशा बाळगून ही प्रस्तावना संपवितों.

प्रकरण २ रें

सुख म्हणजे काय ?

‘सुखाचा शोध’ करावयास जातांना प्रथमचा व महत्वाचा प्रश्न हा कीं “सुख म्हणजे काय ?”

वाचक म्हणतील हा काय प्रश्न ? सुखाचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तिस ठाऊक आहेच, त्याची आणखी व्याख्या करायला कशाला पाहिजे ? सुंदरपैकी श्रीखंडपुरीचें जेवण जेवायला मिळणें, स्वतःच्या मोटारीतून फिरायला मिळणें, प्रासादतुल्य बगल्यांत रहावयास मिळणें उत्तम बोलपट पाहणें, या सर्व बाबी हाताशीं येणें म्हणजेच सुख बरस ! सुखाची आणखी व्याख्या व्याख्या ती काय ?

पण जरा थांबा :- ह्या गोष्टी म्हणजेच सुख हें समीकरण बरोबर आहे काय ? श्रीखंड खाण्यांतच सुख आहे ना-मग जेवल्या-बरोबर श्रीखंड खा बरें, पहा तुम्हाला सुख मिळतें कां दुःख ? मोटारींतून फिरण्यांत सुख असतें ना, मोटारींतून पुणें ते दिल्ली प्रवास करा आणि मग पहा बरें मोटारींत कोंडमारा होतो कीं नाहीं तें ? बरें, बोलपट पाहण्यांत सुख आहे म्हणतां ना-मग एकाच दिवशीं तीन बोलपट पाहण्याचा ‘विक्रम’ करा बरें, पहा लगेच डोकेंदुखी सुरु होतें कीं नाही ?

सारांश, वरील उदाहरणांतील एका वेळीं एक क्रियेत एकदां सुख वाटलें, तर त्याच क्रियेत दुसऱ्या वेळीं सुख वाटत नाही. म्हणजेच अमुक अमुक क्रिया म्हणजे सुख हें समीकरण चुकीचें ठरतें. म्हणून

सुखाची ही सर्वसाधारण व्याख्या किंवा समजूत बरोबर नाही.-मग प्रश्न असा की सुख म्हणजे काय ?

सुख ही मनाची विशिष्ट भावना आहे. कारण मनाचा दृष्टिकोन जसा असेल, त्याप्रमाणे बहुधा त्या प्रसंगाला मानवमात्र 'सुख किंवा दुःख' असे म्हणतो. सुख ही मनाची विशिष्ट मनो-रचना आहे हें लक्षांत घेऊनच संत तुकारामांनी म्हटलें आहे कीं, 'सुख पाहतां जवापाडें ! दुःख पर्वताएवढे !' आणि पुढें ते म्हणतात,

चित्त समाधाने । तरी वीष वाटे सोने ।

बहु खोटा अतिशय । ज्ञाणां भले सांगो काय ॥

मनाच्या तळमळे । चंदनेंहि अंग पोळे ।

मनांत जर खळबळाट असला, तळमळ असली तर वरून चंदन लावूनहि चटकेच बसतील. पुढें संत तुकाराममहाराज म्हणतात :- 'नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील साबण ?' किंवा थोर आंग्ल कवि मिल्टन म्हणतो,

'The mind is its' own place and in itself can make a heaven of a Hell, a Hell of Heaven.'

(मन हें नरकाचा स्वर्ग किंवा स्वर्गाचा नरक करते.)

म्हणजे मन जर स्थिर असेल तरच मानवाला निश्चितपणें सुखाचा उपभोग घेतां येतो. मनोवृत्ति स्थिर हवी; तरच जगांत सर्वत्र सुख दिसू लागतें. असें समजा कीं दोन-व्यक्तींना ताप आलेला आहे. त्यांतील सुखानें जगांकडे पाहणारी व्यक्ति म्हणेल कीं, 'चला,

आजारपणाचा फायदा घेऊन थोडेसे वाचन करू या. कारण वाचनांत मन रमविले तर शारीरिक त्रासहि कमी वाटेल म्हणून चांगल्या ग्रंथांचे वाचन करून घेऊं या. ' या उलट रडकथा गाणारा मनुष्य म्हणेल, ' या आजारानं मेटाकुटीला आणलंय, डॉक्टरांची बिलं भरा अन् परत साहेबांच्या पायां पडा रजा द्या म्हणून-खरोखर नको नको झालंय जीवन मला. ' आणि मनाने निराशावाद घेतल्यामुळे आजारपणांतील दिवस तो स्वतः तर दुःखांत काढीलच, परंतु स्वतःभोवतीं असणाऱ्या इतर कौटुंबिक व्यक्तींवरहि स्वतःच्या औदासीन्याची छाया पाडील. जगांतील प्रख्यात डॉक्टरांनी स्पष्ट अभिप्राय दिलेला आहे कीं, जगांतील बहुसंख्य दुःखण्यांचे कारण मनच आहे. म्हणजे स्वच्छ व उदात्त अशी घडण मनाला लावून जीवनांतील प्रत्येक प्रसंगाकडे पाहिल्यानेच सुखाचा अखंड झरा मानवमात्राला हस्तगत होणार आहे. भर्तृहरि म्हणतो, ' मन प्रसन्न असले म्हणजे दरीद्री काय श्रीमंत काय सारखेच. आणि थोर ग्रीक तत्ववेत्ता प्लेटो म्हणतो, ' बाह्य सुखापेक्षां मनाचे सुख श्रेष्ठ आणि मनाच्या सुखापेक्षांहि बुद्धिग्राह्य सुख श्रेष्ठ हांय. ' सारांश, सुख हें आत्म्याची पूर्वता अनुभवल्याखेरीज मानवाला मिळूं शकत नाहीं.

मग प्रश्न असा कीं, बोलपट पाहणें, वनभोजनास-जाणें, घोड्यावरून रपेट मारणें, थंड हवेच्या ठिकाणी विश्रांति घेणें, सुग्रास व गोड गोड अन्नाचा आस्वाद लुटणें, हें सर्व सुख नाहीं काय ? मग या क्रियांनीं मनाला जो आनंद वाटतो तें काय आहे ?

या क्रियांनीं मनाला जो आनंद वाटतो, त्या क्रियांचा समावेश "सुखांत" होऊ शकणार नाही. त्या सर्व क्रियांना 'चैन' म्हणावें लागेल. आणि आजचा मानव 'सुख' व 'चैन' या दोहोंत फार मोठी गळत करतो व त्यामुळेच खरें सुख मानवाला मिळत नाही. वर उल्लेखलेल्या सर्व क्रिया चैनींत समाविष्ट होतात. 'चैन' व 'सुख' या दोहोंतील फरक मानवमात्रांनें लक्षांत घेणें अत्यंत आवश्यक आहे. कारण फक्त 'चैन' करून मानवाला सुख मिळालें अमर्ते तर अमेरिकेसारख्या संपन्न व धनाढ्य राष्ट्रांत इतक्या मोठ्या प्रमाणावर आत्महत्या व वेडे होण्याचे प्रकार झालें असते काय? एक अमेरिकन लेखकच म्हणतो की, 'अमेरिकेंत दर दोन मिनिटास एक मनुष्य वेडा होतो व प्रत्येक अर्ध्या तासांत एक मनुष्य आत्महत्या करतो.' म्हणजे निव्वळ गंमतवाजीने, चैन करून करून मानवाला कधीहि सुख मिळणार नाही ही अत्यंत महत्वाची बाब मानवानें लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. तर त्याच्या उलट आपले नांतेवाईक, मित्रपरीवार यांना सुस्थितींत असल्याचें पाहूनहि एखाद्या व्यक्तिसुख वाटतें. आजचा मानव जिभेचा गुलाम होत चालला आहे. मानवानें स्वतःच्या मनाचें निरीक्षण केलें तर त्याला असेंच आढळून येईल की, खाण्यापिण्याच्या गोष्टींची चर्चा करण्यांतच त्याचा कितीतरी वेळ जातो. 'जेवण गरम गरम पाहिजे बरं कां? आणि बरं कां पाण्यांत बर्फ टाकून तें रेफ्रिजरेटरमध्ये ठेवा आणि श्रीखंडाला रंग चांगला यावा म्हणून केशर टाका म्हणजे दिसायलाहि बरं दिसेल आणि तो मडा कराल, ना त्यांत थोडेंसें

मीठ टाका व तांबूल अंबेमोहोरच आणा म्हणजे भात चांगला होईल' --अशा प्रकारची भाषा रोज ऐकल्यावर असे वाटते की, आपलें जीवन खाण्यासाठीच आहे काय ? आपल्या इंद्रियांना उदात्त आनंद घेण्याची संवय आपण लावली पाहिजे; तरच आपणांस खरें सुख लाभणार आहे.

नुसते भोग भोगून मानवमात्राला सुख लाभणें कठीणच आहे. भोग भोगतांना हसणारा व भोगल्यावर रडणारा असाच मानव आहे.

आतां प्रश्न असा की, फक्त इंद्रियसुखानेंच सुख मिळेल काय ? कारण इच्छा व वासना यांना अंतच नाही. ही इच्छा पुरी झाली म्हणजे ती इच्छा होते व ती इच्छा पूर्ण झाली म्हणजे आणखी दुसरी इच्छा निर्माण होते. शंभर दीडशें वर्षांपूर्वी आगगाड्या नव्हत्या. सर्व प्रवास बैलगाड्यांनीच होत असे. म्हणजे बैलगाड्यांच्या मानानें रेल्वेचा प्रवास कितीतरी सुखावह झालेला आहे. परंतु या प्रवासाचें सौख्य कोणी मानून घेतो कां ? उलट गाडींत बसल्यावर जागाच नाही, पंखेच नाहीत, लाईटच नाही अशा प्रकारच्या तक्रारी सुरुं होतात. अथवा पायीं चालतांना मनुष्यास वाटते, सायकल घेतली म्हणजे पायपीट कमी होईल. पण सायकल घेतल्यावर त्याचा कंटाळा येऊन मोटारसायकलवर बसावसें वाटते. पण एक वर्ष झाल्यावर मोटारीचा हव्यास वाटतो-आणि मोटार घेतल्यावर ? हें मॉडेल वाईट आहे, दुसरें तें घ्या, तें मॉडेल वाईट आहे दुसरें घ्या

अशा प्रकारच्या आकांक्षा निर्माण होतात. सारांश, हव्यास किंवा तृष्णा ठेवल्यानें मानवाला सुख कधींच मिळणार नाही. महाभारतांत ययाती राजाची एक कथा आहे. ययाति राजा शुक्राचार्याच्या शापानें म्हातारा झाला म्हणून त्यानें तें म्हातारपण दुसऱ्याला देऊन तारुण्य पुन्हा मिळावें अशी विनंती शुक्राचार्याला केली. व शुक्राचार्यानी त्याला त्याप्रमाणें त्याचें तारुण्य दिलें. त्याप्रमाणें ययाति राजानें स्वतःच्या मुलांचेच तारुण्य घेतलें व एक हजार वर्षे सारखा विषय-सुखोपभोग घेतला. परंतु एवढें झाल्यावरहि त्याची विषयवासना तृप्त झाली नाही. एक हजार वर्षांच्या अखेरीस तो म्हणतो,

न जातु कामः कामानां उपभोगेन शाम्यति ।

‘सुखाचा उपभोग घेतल्यानें विषयवासनेची तृप्ति न होतां हवन द्रव्यानें जसा अग्नि त्याप्रमाणे उपभोगानें विषयवासना अधिका-अधिक वाढते.’

पू. साने गुरुजींनीहि ‘भारतीय संस्कृतींत’ म्हटलें आहे कीं, धर्म या वृत्तींनां मर्यादा घालतो. तुला खायचे असेल तर खा बाबा, परन्तु गड्या जरा बेतानेच खा. तेल-तिखट खाऊं नकोस-निजायच्या आधीं दोन तास खा. खाल्याबरोबर फार व्यायाम करूं नकोस-तुला झोपायचें असेल तर झोप, परन्तु लवकर झोप व लवकर ऊठ. फार झोपूं नकोस. त्यामुळें आळस येईल, शरीरही दुबळें होईल--मोकळ्या हवेंत झोप.

विषयोपभोग तुला भोगावयाचा आहे. भोग बाबा, परन्तु नेहमींच

भोगच भोगणें शोभत नाहीं पशुपक्षीही संयम पाळतात. तूं तर मनुष्य ! बंधन पाळ. भोगानें खर सुख मिळत नाहीं. अनिर्बंध, मर्यादाहीन, व्रतहीन, संयमहीन भोग रडवितो, स्वतःला रडवितो व समाजासहि रडवितो. भारतीय संस्कृति सांगते, भोग दे, परन्तु-प्रमाणांत दे. बेतानें दे. मोजका दे.

संयमपूर्ण उपभोगानेंच मानवाला खरें सुख मिळेल. आपण रेड्यास तुच्छ मानतो त्याचे कारण काय ? तो सारखाच ओरडत असतो. आणि सतारीच्या तारा पहा. त्या नुसत्या जमिनीवर ठेवा. त्या तारांवरून बोट फिरवा. त्यांतून ध्वनी बाहेर पडणार नाही. परंतु त्या तारा सतारीच्या खुंटीला बांधा व मग त्या बंधनांत घातलेल्या तारांतून डोलविणारे संगीत स्रवू लागेल. संयमांतून संगीत प्रगट होतें. वाफ पहा—बंधनांत नसेल तर तिला शक्ति नाही. स्वैरपणे संचार करणारी वाफ दुबळी आहे. प्रचंड नळींत बद्ध केलेली वाफ प्रचंड यंत्रे चालविते प्रवाहाला तीराचे बंधन आहे. म्हणूनच नदी हजारों एकर जमीन सुपिक करूं शकते.

जगांतील सर्व थोर पुरुष संयमी होते. त्यांचे खाणें पिणें साधे असें—महम्मद पैगंबर साधी भाकर खात असे. लेनिनचा आहार अगदीं साधा होता. महात्मा गांधी पांच पदार्थांपेक्षां अधिक पदार्थ जेवतांना घेत नसत. त्यांचा आहार जर नियमित नसता तर त्यांना इतकें अपरंपार काम करतांच आले नसते. पेटांतील प्रत्येक सूर जर वाटेल तसा ओरडूं लागला तर संगीत कसे निर्माण होईल बरें ? त्या सुरांनीं स्वतःच्या इच्छांना संयत केले पाहिजे. जीवनांतून संगीत

निर्माण व्हावे असे मानव जातीस प्रांजलपणे वाटत असेल तर मानव जातीने स्वतःच्या सुरांवर संयम घातला पाहिजे.

सारांश, सुख किंवा समाधान हे अंतःकरणांत असते. हे समाधान रुक्ष वाळवंटात मिळेल किंवा गाद्यागिरद्यांवरील लोकांना सुद्धा मिळणार नाही — ते जगांत अमुक अमुक टिकाणी मिळणार नाही. ते ज्या त्या व्यक्तिजवळच सांपडेल हे लक्षांत घेऊन मानवाने सुखाचा हव्यास धरावा--चैनीचा धरुं नये. आणि इंद्रिय सुख म्हणजे सर्वस्व असे न मानतां इंद्रियांवर ताबा ठेऊनच संयमपूर्ण भावनेने मानवाने जीवनांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन ठेवावा.

अशा प्रकारची सुखविषयक पार्श्वभूमि आपण आतां तयार केलेली आहे. म्हणून पुढील प्रकरणांपासून या विषयाचे क्रमशः भाग पाडून त्याचे विवेचन करूं या. पुढील प्रकरणांत “ वैयक्तिक सुख ” मिळण्यासाठीं मानवाने काय काय केले पाहिजे याचे विवेचन करूं

प्रकरण ३ रे

वैयक्तिक सुख

मागील प्रकरणांत आपण सुखाची व्याख्या पाहिली. आतां मानवाला “ वैयक्तिक सुख ” मिळण्यासाठीं काय करावे लागेल ते पाहूं.

‘ वैयक्तिक सुख ’ मिळण्यासाठीं खालील बाबींचा विचार करणे अत्यावश्यक आहे.

अनुक्रम

वि: .....

(१) जबाबदारीची जाणीव ओळखणे.

नों: दि: .....

(२) अति लोभ वर्ज्य करणे.

(३) प्रसंगाला साजेसा व योग्य वेळीच त्याग करणे.

(४) फलाच्या आशेने कार्य न करणे.

(५) कुत्सितपणा टाकून देणे.

(६) शालीनता अंगी बाळगणे.

(७) फुरसतीचा वेळ उदात्त करमणुकीतच घालविणे.

१ जबाबदारीची जाणीव ओळखणे — बरील प्रकारचा मजकूर वाचून व्हाई वाचक कदाचित् म्हणतील कीं हें काय तुम्ही म्हणतां ? म्हणजे जगांत सगळे जेजबाबदार लोक आहेत कीं काय ?

वाचकहो, जरा थांबा. स्वतःच्या मनाला 'क्ष' किरणें लाऊन दैनंदिन व्यवहारांतील व्यक्ति तपासा, पहा बरें ? तुम्हाला काय दिसते ? हे पहा. हें मदनलाल शेट, यांची आर्थिक स्थिति बेताचीच आहे, घरांत लहानमोठी आठ मुलें आहेत. असें असूनहि त्यांचे लक्ष संपूर्णपणें दुकानांत राहण्याऐवजीं सायंकाळी पांच नंतर यांचे सर्व लक्ष पत्त्यांच्या क्लबांत असते. तेथून घरीं तें पहाटें अडीच तीनला येणार व दुकानांकडे दुर्लक्ष झाल्यामुलें दुकानांचे नुकसान झालें तर स्वतःला व कुटुंबातील व्यक्तींना दुःखांत लोटणार--याला जबाबदार कोण ? व्यक्ति कीं परिस्थिति ?

आणि हे पहा. हे श्रीयुत कुलकर्णी हे पी. डब्ल्यु. डी. मध्ये नोकरीस आहेत. यांना पगार एकरें दहा रुपये आहे. मात्र दुपारच्या

चहाच्या वेळेस ऑफिसमध्ये अजूनहि एकाच वेळीं आठ आप्यांचे यांचे बील होते. यांना पगार पुरणार कसा ? व कर्जबाजारी झाले म्हणजे यांची ओरड परिस्थितीच्या नांवानें होणार ?

आणि या मिस्टर गायतोंड्यांना ओळखतां कां ? हे बी.एस्.सी. आहेत व दुसऱ्या श्रेणींत पास झालेले आहेत. पण यांची तक्रार अशी आहे कीं, नोकरी मिळत नाही, पण चौकशी अंतीं असें समजलें कीं, यांना आलेलीं कुठलीच नोकरी पसंत पडत नाही ! एखाद्या नौकरींत यांना पगार कमी वाटतो, तर दुसऱ्या नौकरींत यांना कामाच्या वेळां गैरसोईच्या वाटतात.

वर वर्णन केलेल्या अशा प्रकारच्या व्यक्ति समाजांत आपणांस पुष्कळ आढळतील. वैयक्तिक सुखाचा संबंध ही जाणीव ठेवण्याच्या स्वभावावरच आधारित आहे. परन्तु लिहिण्यास अगदीं खेद वाटतो कीं, जगांतल्या पुष्कळशा व्यक्तींच्या अंगीं (सुशिक्षित आणि अशिक्षित) या दोहोंच्याहि बाबतींत ही जाणीव फार कमी दिसते. प्रत्येक व्यक्तीनें विचार करावा कीं, आपली आर्थिक स्थिती काय आहे--आपली ज्ञानाची मर्यादा काय--या सर्व परिस्थितीचा बारकाईने विचार करून दैनंदिन जीवनांतील व्यवहार करावेत.

ज्या कुटुंब प्रमुखावर दहा पंधरा व्यक्तींच्या भरणपोषणाची जबाबदारी आहे त्याने कुटुंबाची जबाबदारी चोख पाडण्यासाठीं स्वतःचे व्यवहार बरोबर केलेच पाहिजेत. आळस व बेजबाबदारीनें वागून कसें होणार ?

ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न मर्यादित आहे. त्यानें तीन किंवा चार

अपत्ये झाल्यावर संतती होणे बंदच करणे संयुक्तिक ठरेल. कारण प्रमाणाबाहेर संतति झाली तर स्वतःचे, पत्नीचे, व मुलांबाळांचे पोषण कसे होणार ? पण जबाबदारीने ही जाणीव ठेवून योग्य वेळी हे कार्य करणारे किती लोक आपणांस सांपडतील ?

अत्यंत अपुरा पगार असूनहि कपड्यांत व छानछोकीत कितीतरी व्यय केला जातो ! मग पगार पुरला नाही कीं कर्ज काढावे लागते किंवा लांच खावी लागते व मग त्यांत कांही आपत्ति आली म्हणजे दुःखाला निमंत्रण दिले जाते.

खोट्या प्रतिष्ठेच्या आहारी जाऊन आपण किती खर्च करतो ? अर्थिक परिस्थिती गंभीर असूनहि समाजांत ' बरे दिसावे ' म्हणून कर्ज काढूनहि लग्नांत हजारों रुपयांचा चुराडा केला जातो !

या उलट आर्थिक परिस्थिती उत्तम असूनहि स्वतःची जबाबदारी न ओळखतां वागणारे लोकहि आपणास पाहण्यास मिळतात. कुटुंब प्रमुखावरच कुटुंबाची सारी मदार असल्याने त्याने स्वतःची प्रकृति उत्कृष्ट ठेवावयास पाहिजे. तो दीर्घकाल जगला तरच त्यास व त्याच्या कुटुंबियांना सुख मिळेल. हे लक्षांत घेऊन निदान ज्यांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे अशा कुटुंबप्रमुखांनी वेळेवर औषधोपचार करणे इष्ट ठरेल. नाहीतर ऐन तारुण्याच्या वेळीं दुर्दैवाने कांहीं बरे वाईट झालें तर त्या कुटुंबाचे कसे होणार ? सारांश, प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या आयुष्याकडे व परिस्थितीकडे शांतपणाने पहावे व प्राप्त परिस्थितिनुसार स्वतःची जबाबदारी ओळखून त्या-

प्रमाणें आयुष्यांत वागावे म्हणजे वैयक्तिक सुखाला तो पारखा होणार नाही.

अतिलोभ वर्ज्य कराः—हे विवेचन पुढें सुखं करण्याच्या अगोदर एक मुद्दा मी स्पष्ट करूं इच्छितो. या परिच्छेदाचे नांव मी 'अति-लोभ वर्ज्य करा' असें दिलेले आहे. पैशाशिवाय मानवाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होणार नाहीत. आणि पैशांचाचून अनंत यातना व कष्ट भोगावें लागतात, याबद्दल दुमत नाही. अन्न, वस्त्र आणि निवारा याखेरीजहि शिक्षण व औषध आदि गरजा भागविण्यासाठीं अर्थाची जरूरी लागते व त्याखेरीज सुख लाभत नाही याबद्दल वादच नाही. म्हणून याच्याकरिता मानवानें कितीही कष्ट केले तरी ते अपुरेच होतील. या गरजा भागविण्यासाठीं मानवाने प्रयत्न केलाच पाहिजे. परंतु या प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्यावर मग लोभ करूं नये हा माझ्या प्रतिपादनाचा उद्देश आहे.

अति लोभ मानवाला दुःखाच्या खाईत निश्चितपणें लोटतो. धार्मिक दृष्टीनेच नव्हे तर अगदीं व्यावहारिकदृष्ट्या देखील फार लोभ करणारी माणसें संकटांना निमंत्रण निश्चितपणें देत असतात. संत कबीर म्हणतोः—

मख्खी बैठी शहदपर । पंख लीये लपटाय ॥

सर धुने हात मिले । लालच बुरी कहाय ॥ १ ॥

माशी मध घेण्यासाठीं जातांना प्रथमतः पाय ठेवते व पुढें हातहि गुंतले जातात तद्वतच लोभी माणसांचे आहे.

वाचक वर्ग म्हणेल तुम्हांला काय सर्वांनीं संन्यास ध्यावा असें वाटतें ?

नाहीं, मुळींच नाहीं. लोभ असावा परन्तु ' अतिलोभ ' मारक ठरतो. हजार हजार रुपये पगार मिळविणारा सरकारी अधिकारीहि लांच खातो व शेवटीं पकडला जातो. म्हणजे या अधिकाऱ्यानें जें दुःख स्वतःवर ओढवून घेतलें त्याला जबाबदार कोण ? तोच.

त्याचप्रमाणें व्यापारी वर्गातील कांहीं व्यक्ति आर्थिकदृष्ट्या सधन असूनहि सड्डे खेळतात. एखाद्या मोठ्या सड्ड्यांत लाखो रुपये घालवितात ! म्हणजे त्यांच्या दुःखाला जबाबदार कोण ? ते स्वतःच.

आजकालचा मानव सुख मिळण्यासाठीं पैशालाच परमेश्वर मानतो, पैशाच्या बळावर पुष्कळ कार्ये होतात हे कबूल ! परन्तु सर्वांत महत्वाची गोष्ट अशी की, जगांत सुख मिळण्यासाठीं ज्या कांहीं दहावीस वस्तूंची जरूरी आहे. त्यांपैकी पैसा ही एक वस्तु आहे. यापेक्षा जास्त कांहीं नाहीं. पैसा हें साध्य नव्हे, साधन आहे. वस्तुतः सुख मिळण्यासाठीं पैसा कमवावयाचा असतो परन्तु पैशानेच सुख कांहीं वेळा पळूनहि जात असतें. परन्तु हें सर्व कळूनहि मानव प्राण्याचा पैशाचा हव्यास कांहीं कमी होत नाहीं. पैसा पिळाल्यावर दुःख आलें तरी चालेल पण पैसा मिळाला पाहिजे अशीच अजब मनोवृत्ती मानव प्राण्याची आहे !

आजकालचा श्रीमंत मानव प्रचलीत करवाढीच्याविरुद्ध सारखा ओरडतो. परन्तु एवढें जबर कर बसूनहि श्रीमंत व्यक्तींचा हव्यास कमी होतो कां ? इन्कमटॅक्स, सेल्स टॅक्स चुकविण्यासाठीं अहोरात्र त्यांच्या लबाड्या चादूंच असतात. पण एवढा विचार त्यांच्या मनांत

येत नाहीं कीं, हल्लीचे वातावरण कसें आहे ? आज ना उघां कर रुपांनै आपली संपत्ती झपाट्यानें कमी होणार हें उघड दिसत असतांना यापुढें तरी आपण सरळ सरळ व्यवहार करावेत. परन्तु करवाढीच्या नांवाने आरडाओरडा करीत करीत तीच जुनी लोभी वृत्ती अद्याप पावेतो चालूं आहेच. अशा या लोभी माणसांना त्यांचा मुलगा कोणत्या इयत्तेत आहे हें बहुधा ठाऊक नसते ! कारण अतिलोभ करणारा मनुष्य जास्त पैसा मिळण्यासाठीं वाममार्गाचाहि अवलंब करण्यास मागेपुढें पहात नाहीं व मार्ग चुकला म्हणजे तो फसतो व निष्कारण दुःख ओढवून घेतो. समाजांत अतिलोभामुळें दुःखी झालेल्या अनेक व्यक्तींची शेंकडों उदाहरणें आपणांस पहावयास सांपडतील. म्हणून लोभावरहि संयम ठेवून माणसांनीं वागावें.

त्यागाची मीमांसा—प्रत्येक व्यक्तीनें स्वतःचीं कर्तव्यगारी वाढवून योग्य वेळींच त्याग करावा, योग्य वेळींच त्याग केल्यानें तो फलदायी होतो व शोभून दिसतो, कर्तव्यगारी नसतांना वृथा केलेला त्याग फलदायी तर होत नाहीच परन्तु स्वतःला व कुटुंबाला दुःखाच्या खाईत लोटतो म्हणजे काय ? समाजांतील किंवा राष्ट्रांतील नागरिकांनीं स्वार्थी वनावें असें कां म्हणावयाचे आहे ? समाजांतील किंवा राष्ट्रांतील विकट समस्या सोडविण्यासाठीं तन मन धन अर्पण करण्याऐवजीं फक्त स्वतःचा व कुटुंबाचाच स्वार्थ पहावा व देशासाठी किंवा राष्ट्रांसाठीं कांहींहि करूं नये ल्यसें कां तुम्हाला म्हणावयाचे आहे ?

थांबा, थांबा, वाचकहो—असें मला मुळीच म्हणावयाचे नाहीं.

माझा मुद्दा असा आहे की, प्रत्येक व्यक्तिये स्वतःची कर्तबगारी वाढवावी व मग त्याग करावा. तरच तो त्याग शोभून दिसतो. प्रा. ना. सी. फडके म्हणतात, 'कोणत्याही व्यक्तीचा त्याग फलदायक होण्यास त्या व्यक्तीच्या ठिकाणी आधी व्यक्तित्व आलेले पाहिजे. त्याग करण्याच्या इच्छेला किंमत नाही असे नाही पण देऊन टाकायला जवळ जेवढे असेल तेवढे त्या इच्छेचे चीज होईल. संन्याशाला दातृत्वाचा उमाळा आला तरी तो काय देणार ? किंवा वांझोटीला पान्हा फुटला तरी काय उपयोग ? मुईमुगाच्या रोपट्याला वाटले की येणाऱ्या जाणाऱ्या श्रान्त वाटसरुंना छाया देऊन श्रमपरिहार करावा. तरी त्यापासून काय निष्पन्न होणार ?

सारांश, त्यागाची तळमळ आमच्या तरुण स्त्री-पुरुषांना लागली पाहिजे हे जितके खरे तितकेच त्या त्यागाची उत्तम फलश्रुति होण्यासाठी तरुणांनी आपली योग्यता सर्व प्रकारे आधी वाढविली पाहिजे हे ही खरे. जवळच्यांची आवाळ करून दूरच्यांचे हित साधण्यासाठी त्याग करण्याचा शहाणपणा करण्यांत मौज नाही. देशांसाठी घरांदारांवर तुळशीपत्र ठेवणेहि क्षम्यच नव्हे तर कर्तव्यच म्हणावे लागेल—पण मला वाटते ते असामान्य परिस्थितीच्या वेळीच. मायदेशावर शत्रु चाळून येऊन एकदां समरकुंड पेटल्यावर, बायकोला वैधव्य येईल या भितीने घरी राहणारा माणूस शहाणा ठरणार नाही. वाचनालयें स्थापणाऱ्यांच्या घरांत निरक्षरता माजलेली मी पाहिलेली आहे. मजुरांचे कष्ट कमी करण्यासाठी व्याख्यानाची झोड उठविणारे, त्यांच्या घरांत थकलेली आई आणि कोंवळ्यां वयाची बायको मजुरासारखी रावून कसाबसा संसार उभा राखण्यासाठी धापा टाकताहेत अशी उदाहरणे मला माहीत आहेत. स्वार्थत्याग उदात्त

खरा, पण त्यांत प्रमाणबद्धता असली पाहिजे तरच तो चित्तवेधक आणि सुपरिणामी ठरेल. आधी घरांत रमणीयता आणावी व मग देशाचे सौंदर्य वाढविण्याचा उद्योग करावा. राजलक्ष्मी आणि संसार-सौख्य पाठीझर लोळत असताना मानवजातीच्या उद्धारासाठी भिक्षु होणाऱ्या बुद्धाचा त्याग अलौकिक म्हणावा लागेल. उपासमार टाळण्यासाठी सैन्यांत दाखल होणाऱ्या बारगिरानें देशासाठी स्वार्थत्याग केला असें कोणी म्हणणार नाही 'मन मानेल तर हातीं आलेली सुभेदाराची सूत्र आपली म्हणतां येईल' असा अधिकार असतानाहि तिला 'माते' म्हणून हांक मारणाऱ्या शिवाजी महाराजांचा त्याग अलौकिक ठरतो. सतराविश्वे दारिद्र्याच्या माळकानें नूरजहानवर पापी नजर टाकली नाही या म्हणण्यांत स्वारस्य काय ?

सारांश, प्रत्येक व्यक्तीने त्यागाची ही मीमांसा लक्षांत ठेवावी. भावनेच्या भरांत अकारण त्याग केल्याने हजारां लोकांचे आयुष्य दुःखी झाल्याचे मी पाहिलेले आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने उठसूट त्याग करण्याची भूमिका ठेऊं नये. समर्थानीहि अगोदर प्रपंच नेटका करण्याचा उपदेश केलेला आहे. म्हणून त्यागाची ही भूमिका विशेषतः तरुणांनी लक्षांत ठेऊनच स्वतःचा जीवन मार्ग आंखावा.

फलाच्या आशेनें काम करूं नका—एकदां एक वयस्कर गृहस्थ माझ्याकडे सहज आले होते. बोलतां बोलतां त्यांच्या मुलाचा विषय निघाल्यावर ते गृहस्थ एकदम गरम झाले व म्हणालें 'काट्यानें माझे पांग फेडले, त्याच्या शिक्षणांसाठी मी अर्धपोटी राहिलो मी स्वतः कधीहि चांगले कपडेहि घातले नाहींत आणि त्याला उत्तम शिक्षण दिलें. मी स्वतः कर्जबाजारी होऊन त्याचे लग्न केलें आणि

नेाकरी मिळाल्याबरोबर कारंट माइयाकडे पहायलाहि तयार नाही !
त्याचं नांवाहि काढू नका माइयापुढें !”

त्याचा राग अनाठायी निश्चित नव्हता परन्तु आयुष्यांत निराशा किंवा अपयश कधीना कधी येतेच. अशावेळीं गीतेचे हे थोर तत्वज्ञान पचविणें अन्यायश्यक होऊन बसतें. फलाची आशाच धरली नाही म्हणजे निराशा पदरीं येत नाही--अमेरिकेंतील एका फौजदारी वकील पुढें न्यायाधीश झाला व न्यायाधीश होण्यापूर्वीं त्यानें अठ्याहत्तर खुनी माणसांना जीवदान दिलेले होते. परन्तु त्यापैकीं एकानेंहि त्याला वर्षारंभास शुभेच्छादर्शक पत्रहि पाठविले नाहीं असे तो म्हणतो.

विशेषतः अपयश पदरी आल्यावर ह्या तत्वज्ञानाच्या आधारेनेच मनुष्य निराशा टाळूं शकतो. दैनंदिन जीवनांत व्यापारी, वकील, डॉक्टर कारकून, अधिकारी, शेतकरी, शिक्षक सर्वांना या तत्वज्ञानाची अत्यंत जरूरी आहे या तत्वज्ञानामुळें आजचा मानव मनांत म्हणेल ‘मला यश येवो अथवा अपयश येवो मी माझे काम करणार !’ एकादां विक्रेता किंवा विमा एजंट दिवसभर फिरून फिरून सुद्धां कांहींहि धंदा मिळवूं शकला नाही व तो निराशावादी झाला तर दुसऱ्या दिवशीं सुहास्य वदनाने कोणतेंहि कार्य तो करूं शकणार नाही. रडका चेहरा करून तो दिवसभर हिंडत राहील व रडक्या माणसाला कोण काम देणार ? ‘मीं माझे कर्तव्य केले’ ही भावना जाणण्याच्या माणसाला निराशा वाटणार नाही. कै. पू. माने गुरुजी म्हणतात, ‘कर्म--निष्काम कर्म एवढाच हिंदु धर्माचा शब्द आहे. जय येवो, पराजय येवो तूं आपला धर्म उत्कृष्टपणें आचर. तूं आपलें कर्म नीट बजाव तूं लढत रहा, कर्म करीत रहा. ही हिंदु धर्माची शिकवण

आहे. यश की अपयश ही दृष्टी नाही. कर्म, निष्काम कर्म, एवढाच हिंदु धर्माचा शब्द आहे. जय, पराजय यांची फिकीर न करतां तूं भलेपणानें कर्म करीत रहा. अविरत झगडत रहा असें सांगून हिंदु धर्म जय पराजयाच्या वर गेलेला आहे. तो विजयाचे नगारे वाजवीत नाही. व पराजयाचें गाव्हारणें गात नाही. जयानें हुरळून जाऊं नका. उन्मत्त होऊं नका व पराजयानें होरपळून जाऊं नका असें सांगून हिंदुधर्म कर्तव्याकडे घेऊन जात आहे. महान् संयमाच्या जोरावर जगांतील बऱ्यावाईट परिस्थितीचा आम्ही आमच्या मनावर यत्किंचीतही परिणाम होऊं देणार नाही. ज्यांची सारी दृष्टी या मर्त्य जगांत मिळण्यास विजय वैभव, सुख यांवर खिळलेली आहे. त्याचा आपणांस हेवा व मत्सर कशाला ? या जगांत जयापजय, सुख दुःख, जन्म-मरण उदय-अस्त, भरती व ओहोटी, मान-अपमान विकास व विनाश, हंसणें व रडणें, स्तुति व निंदा यांच्या जोड्या विशाल डोल्यासारख्या पुढें व मागे होत आहेत. सुखाच्या पाठोपाठ छायेप्रमाणे येणार दुःख, मोठ्या विजयाच्या पाठोपाठ उरांत धडकी भरविणारा पराजय. ट्राफलगारच्या पाठोपाठ आस्टर्लिट्झ असें चक्र सारखे फिरत आहे. ही शिकवण जर लक्षांत घेतली तर जगांतील वैराग्य दूर होणार नाही काय ?

कुत्सितपणा टाकाः— पुण्याला लक्ष्मीरोडवरून जातांना आपण जरी फक्त अर्धा तास थांबलो तरी सायकलचा धक्का लागला म्हणून किंवा बसमध्ये जाण्यासाठीं रांग पुढें मागे झाली म्हणून म्हणा-पदोपदीं भांडणें झालेलीं दिसून येतात.

आणि कोर्टांत गेल्यावर काय दृश्य दिसते ? समजूतदारपणानें कटकटी कमी करण्याऐवजीं वर्षानुवर्षे पै पाव आप्यासाठीं भांडणारे

‘ महाभाग ’ काय थोडे दिसतात ? स्वतःचा पैसा वेळ आणि शक्ति अशा या कार्यांत घालवून यानां काय मिळते ?

आणि चाळीतींल क्षुल्लुक भांडणें काय दर्शवितात ? नळांवरून भांडणें, लहान मुलांवरून होणारी भांडणें ही काय मनाच्या सुसंस्कृत पणाचीं लक्षणें आहेत ?

शिवाय आगगाडींतून प्रवास करतांना आपण काय अनुभवाल ? आगगाडींत स्वतः बसण्याच्या जागेंत ऐसपैस झोपायचे पण तेथें एखाद्यानें बसण्यापुरती जागा मागितली तरी लगेच भांडण नव्हे तर मारामारीहि करायची याला काय म्हणावे ? मला त्यामुळें फार वेळां असें वाटतें कीं आपण सुसंस्कृतपणाच्या गप्पाकित्ती जरी मारीत असलो तरीं आपल्या मनांत फारसा फरक झालेला नाही ! आपण कपडे उत्तम घालतो—उत्तम घरांत रहातो—उत्तम गाड्यांतून हिंडतो पण आपल्या मनाचे मॉडेल तेंच जुनें आहे.

आगगाडींत जागेसाठीं भांडण्याऐवजीं एखादा प्रवासी शेजारी घेऊन गप्पा मारीत मारीत प्रवासाची मौज लुटावी असें आपणांस कां वाटत नाही बरें ? सायकलीचा धक्का लागल्यावर भांडण करून रस्त्यावर नाटक करण्याऐवजीं त्या सायकलस्वाराला ‘ अहो, महाराज धक्का जरा सावकाश लावा ’ असें सांगून तो क्षण शांततेनें घालवावासा कां वाटत नाही बरें ? आणि नळावर भांडण करण्याऐवजीं सहकार्यानें एकमेकांच्या गरजेप्रमाणें पाणी भरण्याच्या वेळा ठरविल्यातर कैक कुटुंबाची डोकेदुखी थांबणार नाही काय ? सारांश, अत्यंत क्षुद्र व क्षुल्लुक कारणांवरून हल्लीचा मानव असंख्य वेळां भांडणें व तंटे निर्माण करून ते क्षण दुःखांत घालवितो ? अशावेळीं थोड्याशा समजूतदारपणानें व सहकार्यानें जीवनाकडे पाहिल्यास मानवाला मनस्वास्थ्य निश्चितपणें जास्त लाभेल.

शालीनता:— जगांत नुसत्या विद्वत्तेच्या पोकळ नगाच्यापेक्षा शालीनतेने व बुद्धिचातुर्याने वागणारी माणसेंच व्यवहारांत यशस्वी होतात आणि अशी व्यवहारांत यशस्वी झालेलीं माणसें जगांत सुखासमाधानाने नांवं शकतात. म्हणून ज्या व्यक्तींना व्यवहारांत यशस्वी व्हावयाचे असेल त्यांनीं प्रथमतः शालीनता अंगीं आणली पाहिजे. संत तुकाराम म्हणतात ‘महापुरे झाडें जातीं तेथें लाव्हाळे राहती’ (महापुरांत लहान लहान लाव्हाळें नम्रपणानें राहिल्यामुळें तशींच राहतान परंतु मोठमोठी झाडें मात्र वाहून जातात.) किती सार्थ आहे ही म्हण ?

शालीनतेमुळें आपण समोरच्या माणसांची अंतःकरणें काबीज करूं शकतो, ज्या व्यक्तीकडे आपण जातो त्या व्यक्तीचे मत आपल्याविषयी बरें होण्याकरितां शालीनतेचा उपयोग आपणांस करावा लागेल.

प्रा. फडके म्हणतात, “मोठी माणसें बाहेरून आली म्हणजे त्यांच्या हातांतील पिशवी घेणें त्यांच्यासमोर लोडाला टेकून न बसणें, अधिकाऱ्याकडे गेल्यावर त्याला नमस्कार करून त्यानें ‘बसा’ म्हटल्यावर हळूच खुर्ची ओढून बसणें--व नंतर त्यांच्या टेबलांवरील वस्तूंशी चाळा न करणें या सर्व गोष्टीं अत्यंत किरकोळ वाटत असल्या तरीही त्यांना शिष्टाचारांत मोठे स्थान आहे.”

एकदां एक वकीलसाहेब एक खटला चालविण्यासाठीं एका न्यायाधिशापुढें उभे राहिले. तो न्यायाधिश अगदीच नवीन असल्यामुळें त्याला कायद्याचे ज्ञान बेताचेच होत. पण हे वकीलसाहेबही नवीन होते. सुरुवातीस त्यांनीं कायद्याचे एकदोन सुंदर मुद्दे न्यायाधिशसमोर मांडले. पण ते मुद्दे न्यायाधिशाना कांहीं केल्या कळनात.

म्हणून सहाजिकच वकीलसाहेब रागाने लालबुंद झाले व ते चिडून बोलणार--एवढ्यांत त्यांच्या शेजारी एक मुरलेले जुने वकील होते--त्यांनी त्यांचा कोर्ट ओढला व मुदत घेण्यास सांगितले. कोर्ट म्हणाले 'मी मुदत देतो' पण या प्रकरणाचा निर्णय मी पुढील तारखेस असा देणार !—तारीख पडली. कोर्टाच्या बाहेर आल्यावर मुरलेले वकील म्हणाले 'बाबा, असें चिडून तुझे कार्य होणार नाही. तूं गोडींत तुझे कार्य उरकून घे. तूं पुढच्या तारखेस साहेबांना मी सांगतो या भाषेत विचार 'साहेब मी आहे नवीन वकील. त्यामुळे मला कायदा जराबेताचाच कळतो. पण आपण म्हणतां तसें कोणत्या कायद्यांत आहे हे मला दाखविले तर मी आपला आभारी होईन. आणि पुढील तारखेस याप्रमाणें बोलल्यावर न्यायाधिशांनी बरोबर ओळखले कीं आपले काहींतरी चुकत आहे. त्यांनी कायद्याची पुस्तके मागवून पुन्हां वाचन करून स्वतःची चूक सुधारून घेतली. सारांश, तुम्ही नोकरी करा, धंदा करा, व्यवसाय करा, वाटेल ते करा. यशस्वी होण्यास शालीनता लागेल आणि यश मिळाल्याखेरीज सुख कसें मिळू शकेल बरे ? ज्ञान जरी बेताचे असले तरी चालेल. परंतु शालीनता अंगी हवी. शालीनता अंगी असली तर तुम्हांला प्यवहारांत यश आलेच म्हणून समजा ! पहा बरे एखादा प्रयोग करून !

फुरसतीचा वेळ—माणसाला करमणूक अवश्य हवी. विशेषतः विसाव्या शतकांतील मानवाला तर करमणुकीची अत्यंत जरूरी आहे, आपले दैनंदिन जीवन अत्यंत कृत्रीम नीरस व यांत्रिक बनत चाललेले आहे. म्हणून आजच्या मानवजातीला करमणुकीची जास्त

जरूरी आहे याबद्दल तिळमात्रही शंका नाही. परन्तु प्रश्न असा आहे कीं ही करमणूक कशा स्वरूपाची हवी ?

उच्च व उदात्त स्वरूपाचीच करमणूक हवी. 'सभ्य जुगार' म्हणजे 'रमी' खेळणें, नेहमीं 'सिलोन रेडीओ' वरील शृंगाररसानें परिपूर्ण असलेली गाणी ऐकणें याला मी करमणूक समजत नाही. यामुळें जीवनांत विकृती निर्माण होण्याचा संभव असतो.

कांहीं वेळां माझ्या मनांत विचार येतो कीं पदवी परीक्षेला संस्कृत घेऊन उत्तीर्ण झालेला पदवीधर ऑफीसमधून घरीं आल्यावर संस्कृतांतील एखादे उत्तम काव्य वाचण्याऐवजीं 'रमी' खेळण्याकडेच कां बरे आकर्षितला जावा ? कॉलेजमधील युवक उत्कृष्ट खेळ शिकण्याऐवजीं किंवा उत्कृष्ट वाचन करण्याऐवजीं—नेहमींच 'पिकेटिंग' करण्याचा पराक्रम कां बरें करित असावा ? शिक्षणानें संस्कृतीची पातळी थोडीहि वर येऊ नये कां ? कुठल्या तरी लेखकाने म्हटलेले आहे कीं कोणत्याही राष्ट्राची संस्कृति ही त्या राष्ट्राचे नागरिक फुरसतीचा वेळ कसा घालवितात यावरून ठरवितां येते. फुरसतीच्या वेळीं भलती सलती करमणूक केल्यानें कैक व्यक्तींचे चारित्र्य हीन झाल्याचे माझ्या पहाण्यांत आलेले आहे व त्यामुळें त्यांचे आयुष्य पुढें पुढें अत्यंत दुःखांत गेलेलेहि मी पाहिले आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीनें स्वतःच्या फुरसतीचा वेळ उच्च व उदात्त करमणुकींत घालवून स्वतःच्या जीवनाला उत्तम वळण लावावे.

येथपावेतो वैयक्तिक जीवन कसे सुखी होईल या बाबतची चर्चा झाली. आतां पुढील प्रकरणांत आपण वैवाहिक सुखाचा विचार करूं

प्रकरण ४ थें

वैवाहिक सुख

मागील प्रकरणांत आपण वैयक्तिक जीवनांत सुखी होण्यास कोणकोणत्या बाबींची आवश्यकता असते हें पाहिले. आतां या प्रकरणांत आपण वैवाहिक जीवनाचा विचार करूं.

वैवाहिक जीवन सुखी होण्यासाठीं खालील मुद्यांचा आपणांस विचार करावा लागेल.

- (१) तडजोडीची वृत्ती.
- (२) एकमेकांच्या भावनांना योग्य तो आदर देणें.
- (३) वैवाहिक जीवनाची जबाबदारी ओळखणें.
- (४) नौकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा प्रश्न ?

तडजोडीची वृत्ति—वैवाहिक जीवनाची संबंध इमारत या तडजोडीच्या वृत्तिवर आधारलेली आहे. तुमचा विवाह 'प्रेमविवाह' असो. किंवा " वैदिक विवाह " असो. प्रत्येक दांपत्यानें हीं खुणगांठ मनाशी बांधून तडजोडीची वृत्ति अंगिकारिली पाहिजे. इंग्लंड-मध्यें किंवा अमेरिकेंत म्हणे कोणता पोषाख घालावा यावरून मतभेद ज्ञान्यानें घटस्फोट होतात ! अशा प्रकारच्या घटना वाचल्या म्हणजे मनाला खेद तर वाटतोच परन्तु त्यांच्या वैवाहिक जीवनाची कीवहि कराविशी वाटते !

कारण फिरावयास जातांना साडी कोणती नेसावयाची या प्रश्नापासून तो मुलाला स्थळ कोणते शोधावयाचे या प्रसंगापावेतो संसारात मतभेदाचे प्रसंग हे वारंवार येणारच. अशावेळीं पतीनें

अथवा पत्नीनें तडजोडीची वृत्तीच जर ठेवलीं नाही तर विवाहाचे सौख्य त्या दांपत्याला काय मिळणार बरें ? सॉक्रेटीसच्या अंगावर त्याच्या पत्नीनें घाणेरडें गणीं टाकल्यावरहि सॉक्रेटीस शांतपणानें म्हणाला “ एवढा मेंघाचा गडगडाट झाल्यावर पर्जन्य पडायला पाहिजेच होता ” !

Ernest Barker म्हणतो, “ Marriage involves the adjustment of two personalities and characters to a common way of life. The first and primary democracy in which debate and Compromise are used to settle differences, is institution of marriage . . . .

Men and women have to wed their differences to find a golden mean between them.”

राजरत्न वा. वि. जोशी ‘ बदसूर जोडपी ’ या पुस्तकांत लिहितात, “ संसारशास्त्राचें उभयतां पती-पत्नींच्या कार्यक्षेत्राचें आणि कर्तव्यांचे ज्ञान जेवढे असायला पाहिजे तेवढे विवाहोत्सुकांना मिळालेलें नसतें शिवाय संयमानें आणि सहनशक्तीनें वागण्याची पूर्वतयारी फारच थोड्यांची असते. त्यामुळें संसाराच्या आरंभीच उभयतांत एकमेकांविषयीं दुराग्रह उत्पन्न होतात व कालांतरानें बळावतात. मानवी व्यापार तडजोडीनेंच साधतात—चालत असतात हें लक्षांत घ्यावें, लग्नाच्या अगोदर स्वतःच्या पत्नीचें अथवा पतीचें तोंडही न पहातां सबंध वैवाहिक जीवन सुखा-समाधानानें काढणारी कुटुंबे पाहिली म्हणजे त्यांच्या सुखाची गुरुकिल्ली आपणांस याच स्वभावांत सांपडेल. म्हणून ही अगदी महत्वाची बाब तरुण पती-पत्नींनीं लक्षांत घेऊन या वृत्तीनेंच वैवाहिक जीवनांकडे पहावें म्हणजे वैवाहिक सुखाचा मोठा ठेवा हातीं आल्यासारखें होईल.

भावनांना आदर द्या :- इंग्लंडचा भूतपूर्व पंतप्रधान डिझरेली यांनी पैशाकडे पाहून एका श्रीमंत विधवेबरोबर विवाह केला. वस्तुतः ती विधवा डिझरेलीपेक्षा वयाने पंधरा वर्षांनी मोठी होती. परन्तु तिला मनुष्यस्वभावाची उत्तम पारख होती व तिने दुसऱ्याच्या भावनांना आदर देण्याचे शास्त्र उत्तम अवगत केलेले होते. त्यामुळे कांहीं वर्षांनी डिझरेलींनी कबूल केले की, प्रेमासाठी विवाह होऊ शकतात. परन्तु याचे उलट नेपोलियन बोनापार्ट याने अत्यंत सुस्वरूप अशा स्त्रीशी विवाह करूनहि त्याचे 'वैवाहिक जीवन' सुखी होऊ शकले नाही. कारण नेपोलियनच्या पत्नीला नेहमी शंका येई की हा सम्राट बाहेर युद्धावर गेला म्हणजे दुसऱ्या एखाद्या स्त्रीच्या प्रेमांत सांपडेल, त्यामुळे एवढे साम्राज्य, वैभव, सत्ता व सौंदर्य यांचे भिलन होऊनहि त्याचे वैवाहिक जीवन सुखी होऊ शकले नाही.

वैवाहिक जीवनांत एकमेकांच्या भावनांना यथायोग्य मान देणे अत्यंत आवश्यक आहे पत्नीच्या माहेरची टांगल करणारा पति, किंवा तिच्या स्वयंपाकांतील नेहमीच उणीवा काढणारा पति-आणि पतीच्या व्यवसायांची किंवा त्याच्या मित्रांची टीका करणारी पत्नी ही दोघेहि स्वतःच्याच हातांनी वैवाहिक-सुखाची आहुति देत असतात. समान हक्कांची कल्पना योग्य रीतीने समजून घ्यावयास पाहिजे, समान हक्क म्हणजे पुरुष जे जे करतील तेच करावयाचे स्वातंत्र्य नव्हे- पुरुषांचे व स्त्रियांचेहे निसर्ग सिद्ध कार्यच भिन्न आहे. म्हणून ही निसर्गसिद्ध कार्ये ओळखून एकमेकांनी त्यावर अतिक्रमण करण्याचा प्रयत्न करू नये.

बाहेरून पति आल्यानंतर तो कंटाळलेला आणि त्रस्त झालेला असतोच. अशावेळी त्याचा शीण घालविण्याऐवजी पति आल्याबरोबर त्याच्यापुढे वाण्याच्या सामानाची यादी टाकली व शेजारच्या काकूंबरोबर भांडण कसें झालें याचे वर्णन पत्नीने केले तर पतीला घरांतून पळ काढावासाच वाटेल.

तर याच्याविरुद्ध सुटीचा दिवस असला म्हणजे सहाजिकपणेंच पत्नीलाही वाटतें कीं पती बरोबर आपण जास्त बोलावे किंवा फिरावयास जावे. अशावेळीं पत्नीच्या भावनांकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष करणारा पति संसार सौख्य कसें अनुभवूं शकेल बरें ? साने गुरुजींनीं हि म्हटले आहे कीं, “ लग्न म्हणजे बाह्य लग्न नव्हे. मनाचें लग्न, बंधूने वरास माळ घालणें म्हणजे एकमेकांची निर्मळ हृदयपुष्पें एकमेकास वाहणें हाच त्याचा अर्थ अग्नी भोवती सात पावळें चालणें म्हणजे जन्मोजन्मी बरोबर चालणें--सहकार करणें पति-पत्नी सुखांत व दुःखांत सदैव असतील, बरोबर चढतील, बरोबर पडतील त्यांच्या भोवतीं सूत गुंडाळले जात असतें. देहावर प्रेम असल्यानें खरे प्रेम जडत नाही. देह उद्यां कुरूप झाला तर ? प्रत्यक्ष आरंभ देहापासून करूं. परंतु देहातीत होऊं. देहाच्या आंत असलेला आत्मा ओळखून त्याची गांठ घेतली पाहिजे मनुष्य अंगणातून ओसरीवर येतो, माजघरांत येतो व मग देव घरांत जातो. तसें बंधूवरांनीं हृदयांतील देव घरांत शिरलें पाहिजे. माझ्या फक्त देहाचीच पुजा करणारा पती माझा अपमान करतो असें वाटले पाहिजे.... दिव्याच्या कांचेला आंतील ज्योतीमुळे महत्व आहे. त्या ज्योतीचे आपण उपासक झालें पाहिजे म्हणून पती पत्नींनीं एकमेकांच्या भावनांना यथायोग्य आदर देऊन स्वतःचे “ वैवाहिक जीवन ” सुखाने जगण्याचा यत्न करावा.

वैवाहिक जबाबदारी ओळखा :— नंतरची महत्वाची गोष्ट ही कीं पति-पत्नींनी वैवाहिक जबाबदारी ओळखून वागावयास हवे. विवाह आला म्हणजे आपणांस अगदीं निव्वळ चैनीचीच लूट करावयास मिळणार आहे अशा भावनेनें दांपत्यानें वागूं नये. वैवाहिक जीवनांत सुखाबरोबर दुःख, आनंदाबरोबर काळजी, अशा प्रकारचे अनुभव येणारच. वैवाहिक आनंद मिळण्यांकरितां उभयतांना शारीरिक व मानसिक त्याग आणि कष्ट करावे लागतात. विवाहाच्या अगोदरचा जो आनंद असतो तो 'उन्मादा' चा प्रकार असतो. तर विवाहनंतरचा आनंद वेगळा असतो. म्हणून लग्न झाल्यावर अगदी गंमतच गंमत उडणार आहे. दुःख काळजी व जबाबदारी नाहीशीच होणार आहे अशा भावनेनें राहूं नये. कारण वैवाहिक जीवनांत सुखापेक्षां कर्तव्याचाच भाग जास्त असतो. गृहस्थाश्रमात संयम आणि त्याग शिकावयाचा असतो. गृहस्थाश्रम ही संयमाची शाळा आहे आपल्या शेकडों वृत्तींना लगाम घालावयास शिकतो. मुलें आजारी पडलीं त्यांची शुश्रुषा करावी लागते त्यांच्या लहरी संभाळाव्या लागतात. पदोपदीं रागावून थोडेंच भागणार आहे ? गृहस्थाश्रमांत आपण त्यागाचे धडे घेतो. पति-पत्नीला सारे देऊं पाहतो. पत्नी-पतीला सुखवूं पाहतो. आई-व्हाप कपडे घालून आधीं मुलाना नटावितात. दुसऱ्याचें सुख पाहणें; दुसऱ्यांच्या आनंदात आनंद मानणें हे गृहस्थाश्रमाचें शिक्षण आहे. पुरुषाने पत्नीपासून मृदुता शिकावयाची. स्त्रीने पतीपासून कठोर व्हाययास शिकावयाचें असंगी मेणाहून मऊ व वज्राहून कठोर होतां आलें पाहिजे. केवळ पुरुष अपूर्ण आहे, केवळ स्त्री अपूर्ण आहे. दोघांच्या मिलनांत पूर्णता आहे. गृहस्थाश्रम म्हणजे पति-पत्नीनीं पूर्ण होण्याची शाळा (साने गुरुजी)

पतीच्या उत्पन्नाच्या चौकटीतच कुटुंबाचे “ बजेट ” धूर्तपणाने आंखणारी पत्नीच कोणत्याहि पतीला आवडेल. उलट उठल्या सुटल्या दागिन्यांचा किंवा वस्तुंचा अविवेकी संग्रह करणारी कोणती पत्नी पतीला आवडेल बरें ?

वैवाहिक जीवनाची जबाबदारी न जाणल्याने कांहीं राष्ट्रांतील घटस्फोटांचे प्रमाण वाढत्या प्रमाणावर आहे. स्लॉटलंड मधील लेखक डेव्हीड लेडलॉ म्हणतात, “ Broken marriages are becoming so common in the Soviet block countries that even the communists who normally unduly concerned about the sanctity of married life-are beginning to get worned. Everywhere articles in press report soaring rates the fashion for “ short term marriages ” illegal cohabitation and hooliganism resulting from broken homes.” यावरून एकच लक्षांत येईल की, अत्यंत प्रगत राष्ट्रांतहि जबाबदारीच्या भावनेचा अभाव असल्याने तेथील कुटुंबसंस्था कोणत्या थराला गेलली आहे याची कल्पना आपणांस येते.

तरी याप्रमाणे तरुण पती-पत्नींनी एकमेकांच्या जबाबदाऱ्या ओळखून जर जीवनाचा मार्ग आक्रमिला तर वैवाहिक जीवनाचा फार मोठा सुखाचा वाटा त्यांच्या पदरांत पडेल.

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा प्रश्न ? हल्लीच्या दिवसांत नोकरी करणाऱ्या विवाहित स्त्रियांचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. ज्या स्त्रियांच्या घरी कोणीहि वडीलघारे मनुष्य नसतें अशा स्त्रियांना आर्थिक कारणांसाठीं जर नोकरी करावी लागली तर कुटुंबसुखाला पारखे व्हावें लागण्याचा संभव असतो. आणि अशा वेळीं सहाजिकच प्रश्न उभा राहतो कीं नोकरी करावी कीं करूं नये ?

अशा वेळीं कुटुंबात मोठी नाजूक परिस्थिति उत्पन्न होते. नौकरी न करावी तर आर्थिक समस्या सुट्टं शकत नाही व करावी तर पति आणि मुलाबाळांची आबाळ होते — मग ?

याबाबत सर्वसाधारण नियम सांगणें कठीण आहे. परन्तु एवढें मात्र खरें की, ज्या विवाहित स्त्रियांच्या घरी वडील मनुष्य नाही त्यांनीं ऑफीसमधील नोकरी करण्याऐवजीं इतर व्यवसायांनीं अर्थोत्पादन करावें. शिवणकाम, भरतकाम, पापड लोणचीं वगैरे विकणें, शिकवण्या करणें, आदींच्या द्वारा कमाई केली तर प्रपंचांकडे लक्ष देऊनहि पैसे तर कमावता येतीलच, परन्तु वैवाहिक जीवनाचा आनंदही मनमुराद लुटता येईल. वैवाहिक जीवन सुखी असले तरच मुलाबाळांचे चारित्र्य पालक उत्तम तऱ्हेनें घडवूं शकतील आणि असें झालें तरच राष्ट्रांत उत्तम नागरिक निर्माण होतील. म्हणजे वैवाहिक जीवन सुखाचे झाल्यानें व्यक्तिला तर सुख मिळतेच. परंतु त्याचा अनकूल फायदा समाजाला व राष्ट्रालाहि मिळाल्याखेरीज राहत नाही. परन्तु पुष्कळ वेळां कांहीं दांपत्यांत स्वभावाचे सदेस असल्यानें कारणाशिवाय बेव्रनाव राहतात व अशीं दांपत्ये, दुःखःत संबंध आयुष्य कुढत कुढत काढतात म्हणून वैवाहिक जीवनाची ही जाणीव ठेवणें अत्यंत आवश्यक आहे.

शिवाय दमल्या, भागलेल्या, पुरुषाला विश्रांतीकरितां “ Home Sweet Home ” कडे जाण्याचें जबरदस्त आकर्षण असते परन्तु अशा प्रकारचें आकर्षण केव्हां राहिल ? ते घर खऱ्या अर्थानें “ Sweet Home ” असेल तर !

म्हणून वरील सर्व बाबींचा विचार करून प्रत्येक तरुण पति-पत्नीनें स्वतःचें वैवाहिक जीवन सुखानें घालवावे. ● ● ●

प्रकरण ५ वे

कौटुंबिक सुख

गेल्या प्रकरणांत आपण वैवाहिक सुखाचा विचार केला. आतां या प्रकरणांत कौटुंबिक सुखाचा विचार करतांना खालील मुद्यांचा आपणांस विचार करावा लागेल.

- १) खेळीमेळींचे वातावरण व सहकार्य
- २) कुटुंबाची जबाबदारी ओळखा
- ३) कुटुंबाची समानता
- ४) आजची विभक्त कुटुंबपद्धती

खेळीमेळींचें वातावरण :— कुटुंबातील व्यक्तीचे सुख मुख्यत्वे खेळीमेळीच्या वातावरणावरच अवलंबून आहे. आणि आपल्या आजच्या कुटुंबात तर हे वातावरण नाहीसे झालेले आहे कीं काय असें वाटतें ! हजारों कुटुंबाची वागण्याची पद्धती पाहिली म्हणजे खरोखरच असें वाटते कीं, एवढी भाग्यवान् कुटुंबे असूनहि वागण्याची साधी कला, सहकार्याची साधी भावना न ठेवल्यानें वर्षानुवर्षे दुःखाच्या खाईत पिचत राहतात ! बापाला वाटतें माझा 'बोज' जाईल म्हणून मुलांचें चुकते हें पटत असूनहि-मुलगा उणीं उत्तरें देईल त्या भितीने तो मुलाला बोलत नाही तर मुलगाहि स्वतःच्या हौशी-आवडी-निवडी बाप रागावेल म्हणून बोलत नाही ! भाऊ भावाकडे प्रेमानें पाहणे तर लांबच राहिले. पण कुत्सितपणाने पाहतो व एक जाऊं दुसऱ्या जावेच्या मुलांशीं जास्तीतजास्त तुसेडपणानें वागून संसारसुखाला होळी लावते ! घरांत एखाद्या व्यक्तिविरुद्ध जर कांहीं संशय आला तर सामोपचारानें प्रत्यक्षपणें त्याचेबरोबर बोलण्याऐवजी

संशय मनांत धरून वर्षानुवर्षे मनांत कुढत जाणारी बिक...कुटुंबे...
 मी पाहिली आहेत ! संपत्तिखेरीज जीवनांत अनंत प्रकारचे सौंदर्य
 लागते. परंतु त्याची आम्हास कल्पनाहि नसते. बापाचें मुलाशी,
 मुलाचें बापाशीं, भावाचे भावाशीं, सासुचें सुनेशी सहकार्य तर लांबच
 राहिले, परंतु संशयाने वागणें नेहमींच चालूं असते. व ह्या ' संशय
 कल्लोळ ' नाटकाचे प्रयोग दैनंदिन असंख्य कुटुंबात वर्षानुवर्षे
 चालतात. हें संशयाचें भूत मानुगुटीवर बसल्याने आपल्या असंख्य
 कुटुंबांच्या सुखाची अक्षरशः होळी झालेली आहे. आणि म्हणूनच
 प्रा. ना. सी. फडके यांनी आपल्या घरांना खानावळ व थर्ड क्लास
 वेटींगरूमची अगदी सार्थ उपमा दिलेली आहे.

एक भाऊ दुसऱ्या भावाबरोबर सहकार्य करीत नाही. परंतु
 बाहेरच्या माणसांबरोबर मात्र सहकार्य करतो, सासुबाईना स्वतःच्या
 सुनेबरोबर नीट बोलवेसें वाटत नाही. परंतु शेजारी पाजारी किंवा
 नात्यागोत्यांतील इतर मंडळींच्याबरोबर मात्र मेलकूट ठेवावेसें वाटते.
 सारांश, सहकार्याची भावना मनुष्यमात्रांत उपजतच आहे हें लक्षांत
 ठेऊन प्रत्येक कुटुंबानें जर स्वतःचे आचरण ठेविलें तर कुटुंबात
 कितीतरी सौख्य नांदेल.

खेळीमेळीच्या आभावामुळे कुटुंबात कशी दृश्ये दिसतात याचा
 एक नुमना पहा :-

श्रीयुत श्रीधरपंत नोकरीस आहेत. त्यांना जवळजवळ दरमहा रु.
 पांचशे रुपये पगार आहे. व त्यांचा स्वतःचा बंगलाहि आहे. मध्यं-
 तरीच्या काळांत त्यांच्या धाकट्या भावानें काहीतरी धंदा केला व
 उलटे सुलटे व्यवहार केले. त्यामुळे त्यांच्यावर फौजदारी होण्याचा

प्रसंग आला व पैसे भरले नाहीत तर तुरुंगांत जाण्याची पाळी आली. म्हणून श्रीधरपंतांनी स्वतःचा बंगला गहाण टाकून व दाग-दागिने विकून पैसे भरले. आतां पगार जरी पांचशे असला तरीहि गहाणाचे पैसे सावकाराला दरमहा द्यावे लागत असल्याने घरखर्चाला हातीं पगार फारच थोडा राहिला. परंतु ही गौष्ट त्यांनी कॉलेजमध्ये जाणाऱ्या मुलाला मात्र सांगितली नव्हती.

एकदां कॉलेजतर्फे लांबची ट्रिप काढलेली होती व त्या प्रीत्यर्थ १०० रु. भरावयाचे होते. श्रीधरपंतांचा मुलगा जयंत आईजवळ गेला व त्याने तिच्याजवळ पैसे मागितले. जयंताची काय चूक ? जयंतला वाटले आपला स्वतःचा बंगला आहे वडिलांना पांचशे रुपये पगार आहे. अशावेळी रुपये १०० खर्च करणें कांहीं कठीण नाही म्हणून सहाजिकपणेंच त्यानें पैशाचा हद्द धरला.

त्याच्या वडिलांनीं—श्रीधरपंतांनीं मात्र ही मागणी धुडकावून लावली, त्यांचे खरें कारण आर्थिक अडचण. पण ती अडचण मुलाला सांगण्याऐवजी ते मुलाला म्हणतात, “ शिकण्याऐवजीं फिरणें काय सुचतंय ? अभ्यास करावयाचा दिला सोडून अन् बसले हिंडत. कॉलेजमधल्या लोकांनाहि धंदा आहे की नाही कुणास ठाऊक ? ” वगैरे वगैरे. मग जयंत इतका खजील झाला कीं, त्या प्रसंगानंतर आठ दिवस तो अबोल राहिला. त्याऐवजीं वडिलांनीं त्याला स्वतःची आर्थिक स्थिती जर सांगितली असती तर जयंतनें स्वतःचा हद्द निश्चितपणें परत घेतला असता ! पण श्रीधरपंतांना वाटले कीं, मुलाला खरीखुरी परिस्थिती सांगितलीं तर आपल्या ‘पोझीशन’ ला धक्का बसेल !

आणि ह्या सासूबाई पहा. ह्या शेजाऱ्यांचे मूल आजारी पडलें तर धांवून जातील. व त्याला औषधें देतील व त्या मुलाच्या आई-बरोबर जरूर तर डॉक्टरकडे पण जातील; परन्तु स्वतःची सून जर आजारी पडली तर मग मात्र त्यांना ते ढोंग वाटतें व त्या म्हणतात, ढोंगी कुठली ? काम करायला नको म्हणून हें सगळें सुचतंय ? काय झालंय तिला ?' वगैरे वगैरे.

वरील विधानांवरून असा कोणी ग्रह करून घेऊं नये कीं, शेजाऱ्याला मदतच करूं नये म्हणून. प्रश्न एवढाच आहे कीं, व्यक्तिला इतरांशीं सहकार्य करावेसें वाटतें. मग तेच सहकार्य घरांत कां बरें करावेसें वाटत नाही ? सहकार्यानें घरांत कां बरें नांदता येऊं नये ? इतरांबरोबर जर सहकार्यानें वागतां तर घरींच असें कां ? कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तिये अधिकार गाजविण्याच्या भूमिकेनें वागूं नये. कारण त्या भूमिकेनें घरांतील किंवा कुटुंबांतील व्यक्तीनीं वागावयास जर सुरवात केली तर कौटुंबिक सुख संपुष्टांत आलेंच म्हणून समजावे.

सारांश जीवनांत व्यक्ति लहान असो, मोठी असो, स्त्री असो पुरुष असो, गरीब असो, श्रीमंत असो या सर्वांचे सहकार्य आपणांस लागत असतें. हे लक्षांत घेऊन, कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तिये एकमेकांशीं सहकार्यानें, सौजन्यानें व खेळीमेळीनें वागावे म्हणजे कौटुंबिक सुख मिळूं शकेल.

कुटुंबातील व्यक्तीनीं जबाबदारीनें वागावे :— शिवाय कुटुंबात सौख्य नांदण्याच्या दृष्टीनें कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तिये

लहानापासून मोठ्यांपर्यंत जबाबदारीच्या भूमिकेनें वागणें अत्यंत आवश्यक आहे. एक व्यक्ति जबाबदारीनें वागत असतां इतर घटक जर बेजबाबदारीनें वागूं लागले तर कौटुंबिक सुख संपुष्टांत आलेंच म्हणून समजा !

पुष्कळ एकत्र कुटुंबातील भांडणाऱ्या मुलांची जर आंकडेवाडी काढण्यांत आली तर असें दिसून येईल कीं, निदान पन्नास टक्के तरी मतभेद किंवा भांडणे बेजबाबदारीच्या वृत्तीमुळे होतात. एक भाऊ कुटुंबांत कमावितो व दुसरे भाऊ किंवा कुटुंबातील इतर माणसें त्याच्या इतकी जबाबदारी घेत नाहीत. उलट एका कमावत्या माणसाच्या जीवावर स्वतःच्या जीवाची मुंबई करतात ! अशावेळीं कुटुंबात सहाजिकच कलहाचे बी पेरले जाते ! !

किंवा पुष्कळ वेळां कर्ज काढूनहि बाप जरी मुलाला शिक्षण देत असला तरीहि मुलगा मात्र त्या पैशाचा सदुपयोग करण्याऐवजीं वूलन पॅट शिवण्याकडे करतो ! लहान व्यक्तीनीं किंवा मोठ्या व्यक्तीनीं कुटुंबांत राहतांना एकमेकांवर काय काय जबाबदाऱ्या आहेत याचा नीट विचार करावा व मग त्याप्रमाणे वागावे म्हणजे कुटुंब खेळींमेळींच्या वातावरणांत राहिल, व प्रत्येक माणसाला कार्य करण्याचा उत्साह राहिल, म्हणून प्रत्येक घटकानें स्वतःची जबाबदारी विचारपूर्वक अंगावर ध्यावी म्हणजे कुटुंबात सौख्य राहिल.

कुटुंबातील समानता :—कुटुंबात वागतांना प्रत्येक व्यक्तीनें समानतेनें वागणेहि आवश्यक आहे. पुष्कळ कुटुंबातील कलह याच्या अभावाने होतात. बापाला किंवा सासूबाईना अधिकार गाजविण्याची इच्छा निर्माण होते व तो अधिकार ते वेळीं अवेळीं कुटुंबांत सारखा

गाजवित असतात. अशा वेळी त्या कुटुंबांत कलह निर्माण होतो. संस्कृत शास्त्रकारांनी म्हटले आहे की,

लालयेत् पंच वर्षाणि । दश वर्षाणि ताडयेत् ॥
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे । पुत्रं मित्रः वदाचरेच ॥

म्हणजे लहान मुलाचे पांचव्या वर्षापर्यन्त लाड करावेत. दहाव्या वर्षापर्यन्त त्याला मारावे, परन्तु सोळावे वर्ष प्राप्त झाल्यावर मित्रासारखे वागवावे—अशा प्रकारचे वागणे किती कुटुंबांतील व्यक्तींच्या घरांत आपणांस दिसते ? एक तर पुष्कळ कुटुंबे अशीं दिसतील कीं, जेथें मुलांना अमर्याद स्वातंत्र्य आहे. त्यामुळे तीं स्वैराचारी बनलेलीं आहेत. तर दुसरीकडे मुलांना इतकीं बंधने आहेत कीं त्यांना पांच मिनिटेहि घराबाहेर पडावयाचे असेल तर अगदी कष्टानेच वडिलांचे किंवा आईचे 'परमिट' मिळेल ! नको असलेल्या कडक शिस्तींत मुलें कांहीं काळ राहिली व त्यांना पुढें जर स्वातंत्र्य मिळालें तर अशी मुलें पुढें स्वैराचारी बनण्याचा संभव असतो; किंवा अशा मुलांचा आत्मविश्वास तरी नाहीसा होतो. लढाईवर नौकरी करणारा शिपाई, रजेवर आला म्हणजे तो मनाला वाटेल ती कामना लुटून घेतो कारण मिलीटरीमधील कडक शिस्तीतून तो नुकताच मोकळा झालेला असतो. त्याप्रमाणें कडक शिस्तींत लहानाचा मोठा झालेल्या मुलांचेहि तसेच होण्याचा संभव असतो. म्हणजे मुलांशी किंवा कुटुंबांतील इतर व्यक्तींबरोबर समानतेच्य^१ नात्याने वागूनच त्यांना विश्वासांत घेणें योग्य असतें. कुटुंबप्रमुखाने प्रसंगविषयीं खरोखरच वज्रापेक्षां कठोर झाले पाहिजे हे कबूल

परंतु प्रसंगी मेणाहूनहिं मजाहि व्हावयास पाहिजे तरच तें कुटुंब सुखासमाधानानें राहूं शकतें.

सामसुनांतील बहुसंख्य भांडणे तरी कशामुळे होतात ? अमके मला न विचारतां केलें व अमक्या ठिकाणी सुनबाई मला न सांगताच गेलीं व अमकें लुगडे ती परभारेंच घेऊन आलीं. यावरूनच अधिकार गाजविण्याची सत्ता या ठिकाणीहि दृष्टोत्पत्तीस येत. परंतु असा अधिकार वेळोंवेळीं कारणांशिवाय जर गाजविला गेला तर निश्चितपणें कुटुंबांत खटके उडतात, व असें कुटुंब सुखासमाधानांत नादूं शकत नाही. म्हजून प्रत्येक व्यक्तिके समानतेनें वागण्याचा आटोकाट प्रयत्न करावा, व कुटुंबांतील शांततेचा भंग करूं नये.

विभक्त की एकत्र ? :—फार कुटुंबात हया कटकटी वर्षानुवर्षे चालतात, आणि त्याचा कधीहि शेवट न केल्यानें कैक कुटुंबात वर्षानुवर्षे भांडणे चालत राहतात. परंतु कुटुंबांत राहणाऱ्या एकाहि माणसाच्या मनांत विचार येत नाहीं कीं, निर्भेळ सुख किंवा निर्भेळ दुःख कोणत्याहि कुटुंबपद्धतींत नाहीं. कोणत्याही पद्धतीत फायदे आहेत व तोटेहि आहेत, परंतु माणसाचे मनच असें चमत्कारिक आहे कीं, ज्या स्थितींत तें राहते त्या स्थितींत त्याला जो फायदा किंवा सुख मिळते ते मात्र तो फार सोयीस्कर रितीनें विसरतो व त्या स्थितितील दुःखाचे रडगाणे मात्र तो सारखें गात राहतो. फार लांब कशाला ? हे श्रीयुत उत्तमचंद्र पहा ना—हे मॅट्रीक झालेले आहेत व नौकरीला आहेत त्यांना पगार दरमहा शंभर रुपये मिळतो. त्यांचे वडील व वडील बंधू यांचे किराणा मालाचे दुकान आहे. ते

सर्व राहतात एकत्र, पण श्री, उत्तमचंद यांचे कोणाहि बरोबर--वापा-बरोबर व भावांबरोबरहि पटत नाही, यांची सारखी भांडणे चालू असतात. पण महिन्याचा पगार आला म्हणजे तो सर्व बँकेत ते टाकून देतात ! म्हणजे जेवण खाण, कपडे लत्ते राहणे सगळे एकत्र कुटुंबात बिनखर्चाने होतें, वस्तुतः यानीं मनाला जर 'क्ष' किरणांतून तपासले तर यांना काय दिसेल बरे ?

“ एकत्र कुटुंबाचे फायदे मात्र आपण घेतो, जेवतो-झोपतो व पगार मात्र बँकेत टाकतो म्हणजे हा केवढा गैरवाजवी फायदा आपण घेतो, पण श्री उत्तमचंद हा फायदा कोणाजवळ बोलतील काय ? नांवच सोडा पण सर्वांच्या पुढे भावाचा बेनबाव व वापाचे भांडण यांचे तुणतुणे मात्र चालेल.”

आणि विभक्त राहणाऱ्या कुटुंबाचे तरी एक एक काय नमुने आहेत पहा ! मुंबईला ' राजा-राणी ' चा संसार करून राहणाऱ्या नोकर वर्गाचे जीवन पहा ना ! सकाळीं आठ वाजतां यजमान घरां-बाहेर पडले कीं रात्री ८।। ला परत येतात, या बारा तासात घरांत कोणी आजारी असला किंवा दुसरे कांहीं झालें तरी सगळी जबाबदारी त्या गृहिणीवरच ! आणि अंबरनाथला राहून मुंबईला नोकरी करणाऱ्या माणसाला म्हणे मुलांबाळांशीं फक्त रविवारींच काय तें बोलावयास मिळतें ! नशीब रविवारीं मुलाने आईला विचारून नये “ आई हे कोण पाहुणे आलेत आपल्याकडे ? ” आणि म्हणूनच श्री खांडेकरांनीं मुंबईचे जीवन पाहून ' मधांत पडलेल्या माशींसारख्या '

हया जीवनाचे यथार्थ वर्णन केलेले आहे ! येथे स्त्री व पुरुष दोघां-
वरहि केवटी मोठी जबाबदारी ! त्यालाच कंटाळून कांहीं गृहिणी
म्हणतात ' आम्हांला कोणाचीहि मदत नाही ! '

सारांश, कोणत्याच पद्धतीत निर्भेळ सुख किंवा दुःख नाही.
आजारपण, म्हातारपण किंवा बेकारी यांचा विमा म्हणजे एकत्र
कुटुंब पद्धती होय. परंतु याच पद्धतीत आळसालाहि प्रोत्साहन
मिळण्याचा धोका असतो. व याच पद्धतीत वागल्यास, कुटुंबांत
सौख्य लाभत नाही.

म्हणूनच विभक्त कुटुंबात एका अर्थी पति-पत्नींवर फार मोठी
जबाबदारी येऊन पडते ! पति-पत्नी दुषार नसतील, चलाख नसतील
तर त्या पति-पत्नींना रहाणे नको होऊन जाईल ! अशा वेळीं त्या
कुटुंबांला जीवन असह्य होईल परंतु कर्तबगार दांपत्य असेल तर
विभक्त राहिल्यावरहि स्वतःचे जीवन उत्तम रीतीने घडवूं शकेल.
वेगवेगळ्या कला स्वातंत्र्य मिळाल्याने शिकणे अशा कर्तबगार पति-
पत्नींना सहजच शक्य होतें. व त्यामुळे स्वतःच्या अंगातील गुणांचा
विकास करण्याची संधि प्राप्त होते. व अशा तऱ्हेने गुणांचा विकास
झाल्याने स्वतःच्या जीवनांत अनेक प्रकारचा आनंद ते उपभोगूं
शकतात

सारांश, कोणत्याहि परिस्थितीत कुटुंब राहत असलें तरीहि निर्भेळ
सुख किंवा निर्भेळ दुःख कोठेहि नाही. प्रत्येक प्रकारच्या कुटुंब-
पद्धतीत सुखेहि आहेत. व दुःखेहि आहेतच. आणि हा महत्त्वाचा

मुदा लक्षांत घेऊन प्रत्येक मानवानें त्या परिस्थितींत त्याला जें दुःख मिळते त्याचेंच भांडवल करून स्वतःच्या दुःखाचेंच रडगाणें गात बसूं नये.

एवढे करूनहि पुष्कळ कुटुंबांत मतभेदाचे प्रश्न अत्यंत विकोपाला जातात. व त्यावेळीं तें कुटुंब एकत्र राहूच शकत नाहीं. अशा वेळीं सामोपचारानें किंवा सहनशक्तीनें तें कुटुंब विभक्त होऊं शकते. पुष्कळसे मतभेद अत्यंत किरकोळ असतात. परन्तु अशा वेळीं समजुतदारपणानें व हळुवारपणानें मतभेदाचे प्रसंग हाताळले तर वेगळे राहूनहि कुटुंबांतील व्यक्तीचें प्रेम राहूं शकते.

परंतु समाजाच्या व कुटुंबाच्या सौख्याच्या दृष्टीनें मुंबईसारख्या बकाली शहरांतील वस्ती कमी व्हावी म्हणून उद्योगधंद्याचें व सत्तेचें विकेंद्रीकरण करणें अगदीं अगत्याचे आहे. व अशा या मोठमोठ्या शहरांची वस्ती कमी करून लहान लहान गावांतील वस्ती वाढविण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करणे अगत्याचे आहे. व अशा प्रकारचा प्रयत्न यशस्वी झाल्यास पुष्कळ कुटुंबांना अधिक सुखाचा लाभ झाल्याचे आपणांस दिसून येईल.

याप्रमाणें कौटुंबिक सुख मिळण्याकरतां मानवमात्रानें वरील वाबींचा विचार करावा व कुटुंबाचे सुख अनुभवावे.

प्रकरण ६ वें

सामाजिक सुख

मागील प्रकरणांत आपण कौटुंबिक सुखाचा विचार केला. आतां या प्रकरणांत आपण सामाजिक सुखाचा विचार करूं.

या विषयाची चर्चा करतांना आपणांस खालील गोष्टी विचारांत घ्याव्या लागतील.

(१) सबलांनीं दीनदुबळ्यांना पोसावें— जगांत पैशानें, ज्ञानानें अथवा अधिकारानें जे जे समर्थ असतील त्यांनीं त्यांनीं दीनदुबळ्यांना मदत करण्याची भावना ठेवली तरच समाजांत सबल व दुर्बल या दोघांनाहि सुख लाभेल. अगदीं स्वार्थाच्या दृष्टीनें हि सशक्तांनीं त्याग करावा. कारण समाजांत एकच वर्ग जर धनवान् किंवा अधिकारावर राहिला तर इतर व्यक्ति त्याचा हेवा करतात. व अशा वेळीं समाजांतील इतर व्यक्ति त्याला खालीं ओढण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळें ज्याच्याजवळ सत्ता किंवा संपत्ति आहे त्याला विनधोकपणें सुखाचा उपभोग घेतां येत नाहीं. कारण समाजांतील इतर घटक त्याला मागें ओढण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यामुळें ज्याच्याजवळ सत्ता आणि संपत्ति असते त्याला त्याचा बहुतेक वेळ त्याचा उपभोग घेण्याऐवजीं ती सत्ता आणि संपत्ति जतन करण्यांतच घालवावा लागतो. मग अशा वेळीं त्या माणसाला सुख कसें मिळणार ? म्हणून ही मनोवृत्ति लक्षांत ठेवून वागणें अत्यावश्यक आहे.

समाजरचना कशी असावी ?—हल्लींच्या मानवजातीची स्वयंस्फूर्ति नाहींशी झालेली आहे कीं काय अशी शंका येते. हल्लींचा मनुष्य

स्वतःच्या आत्म्याशीं बोलूं शकत नाहीं. त्याच्या दैनंदिन वागण्यांत किंवा सामाजिक चालीरीतींत तो आत्मप्रेरणेनें वागतो असें दिसतच नाहीं तर त्याचे विचार, त्याच्या आकांक्षा ह्या बाह्य शक्तीकडून प्रेरित किंवा नियंत्रित झालेल्या दिसतात. आणि त्याला स्वतःला न कळतां तो अगदीं कृत्रिम व यांत्रिक जीवन जगत असतो. आणि म्हणूनच एरिक फ्राम म्हणतो, “माणसाच्या अवस्थेच्या मुळाशीं आजची आत्यंतिक औद्योगिक-यांत्रिक पद्धति व भांडवलशाही समाजरचना किंवा हल्लींची पैसा, नफा वं भुक्ति, शोषण या मुख्य प्रेरणांवर आधारलेली भांडवलशाही अर्थव्यवस्था हीं आहेत.” एरिक फ्राम पुढें म्हणतो, “भांडवलशाही समाजांत वस्तूंची निर्मिती ही त्यांच्या उपयुक्ततेसाठीं करण्याऐवजीं प्रामुख्यानें नफ्यासाठीं केली जाते. व्यक्तींना मन, बुद्धि व आत्मा असलेलीं अशीं जिवंत माणसें न मानतां इतर जड वस्तूंसारखीं उत्पादनाचीं साधनें म्हणून त्यांना वापरले जातें, त्यांचे श्रम विकत घेतले जातात व तेहि स्पर्धेच्या बाजारांत—

मानव हा अंतिम ध्येय न राहतां तो जड वस्तूप्रमाणें इतरांच्या हातांतील साधन बनलेला आहे. त्याला आपलें काम निवडण्यास आपल्या इच्छेप्रमाणें व आवडीप्रमाणें काम करण्यास वस्तु बनविण्याचें व त्याचा उपभोग घेण्याचें स्वातंत्र्य राहिलेलें नाहीं. मालक व नोकर यांचे परस्परसंबंध वैयक्तिक न राहतां ते यांत्रिक व पैशावर आधारले गेले आहेत, एक प्रकारची व्यापारी वृत्ति जीवनाला व्यापून टाकीत आहे.

व्यक्तीचें मोजमापहि ती कोणत्या कामासाठीं कितपत उपयुक्त होऊं शकते व तिच्याद्वारां किती आर्थिक उत्पादन करतां येतें किंवा तिचें समाजांत कोणतें स्थान व काम आहे यावरून केलें जातें. व्यक्तीला मिळणाऱ्या पदव्या ह्या तिच्या शैक्षणिक योग्यतेच्या व ज्ञान-परिपक्वतेच्या द्योतक न राहतां त्यांना पगार किती मिळूं शकतो किंवा त्या किती पैसा व सत्ता कमावूं शकतात ह्याच्याच अधिक द्योतक बनल्या आहेत. हल्लींच्या माणसांच्या इच्छा सुद्धां आंतून येत नाहींत. जाहिराती, चित्रे, सिनेमा, वृत्तपत्रे, मासिके, नभोवाणी इत्यादींच्या साह्यानें चालणाऱ्या प्रचारानें माणसांत कृत्रिमरीत्या इच्छा निर्माण केल्या जातात व परनिर्मित वस्तु विकत घेण्याला व्यक्तींना उद्युक्त केलें जातें व त्यांतून आपणांस समाधान होतें. असें लटकें समाधान व्यक्ति करून घेतात. माणसाला आपल्या आत्म्याचें मान नसल्यानें तो वरवरचें व उथळ जीवन जगत असतो. तो खूप खातपीत असतो; थोडक्यांत भोग भोगत असतो. तरीहि त्याच्या आत्म्याला समाधान मात्र मिळत नाहीं. तो आत्मानुभूतीनें रोमांचित होत नाहीं, भारला जात नाहीं. सुखाची असंख्य साधनें उपलब्ध करूनहि आजच्या माणसाला सुख व शांतीचा मात्र लाभ होतांना दिसत नाहीं.

माणसाची मनोवृत्ति निकोप राहणें न राहणें हें वरेंचसें समाजरचनेवर अवलंबून आहे. रोगट समाज माणसामाणसांतील वैर व अविश्वास वाढवितो व माणसाला दुसऱ्याकडून उपयोग वा शोषण करून घेण्याला लावतो. त्यामुळे मनुष्य आपल्या आत्म्याला पारख्रां होतो व म्हणून इतरांना शरण जातो.

हुकूमशाही समाजांत व्यक्तीच्या परावलंबित्वाचा गैरफायदा घेतला जातो व सर्वस्वी नेत्यावर अवलंबून रहावे लागते. म्हणून व्यक्तीचे निर्मानुषीकरण व यंत्रीकरण करण्यांत येते व अशी राज्यव्यवस्था व्यक्तीचे स्वत्वहरण करते व व्यक्तीस यांत्रिक व स्वतंत्र प्रज्ञाहीन बनविते. उलट लोकशाहींत व्यक्तीस तिच्या भावनांना किंमत दिली जाते व आदर दाखविला जातो.... निरामय व्यक्तीचा निरामय समाज बनविण्यासाठी हल्लींची केन्द्रित (Centralised) समाजव्यवस्था बदलून तिच्याऐवजी विकेंद्रित (Decentralised) समाजव्यवस्था हा एक उपाय आहे. व्यक्तीचे लहान लहान गट किंवा समुदाय निर्माण करण्यांत यावे म्हणजे व्यक्तिव्यक्तींत जिवाभावाचे, जिव्हाळ्याचे, सलोख्याचे, आत्मीयतेचे, आस्थेचे व सहानुभूतीचे जिवंत संबंध निर्माण होऊं शकतील. त्यांचे सहकार्य परस्परांवरील प्रेमावर व श्रद्धेवर आधारतां येईल. अर्थात् त्यासाठी आर्थिक विषमता नाहीशी करून प्रत्येकास अब्रूने, प्रतिष्ठेने व स्वाभिमानाने जगतां येईल इतके आर्थिक उत्पन्न मिळण्याची सोय करावयास पाहिजे..... वस्तूंचे उत्पादन, त्यांचा उपभोग व बाजारांतील यश यांच्याभोवती जी भौतिक संस्कृति गुंफली आहे तिच्यांत उच्च आध्यात्मिक मूल्यांचा साक्षात्कार होणे शक्य नाही. त्यासाठी समाजवाद, बंधुत्व, न्याय व व्यक्तिनिष्ठा यांच्यासारखी मूल्ये प्रस्थापित झाली पाहिजेत. हीं मूल्ये नवीन नाहींत. धर्माने तीं शिकविली आहेतच. पण आतां त्या मूल्यांनीं आपलीं हृदये पुन्हां ओतप्रोत झालीं पाहिजेत. त्यांच्या प्रेमाने व निष्ठेने मानवी हृदये काबीज केलीं पाहिजेत. त्यासाठी व्यक्तीवर जबाबदारी टाकून तिला मोठेपणा देऊन कार्याला

उद्युक्त केलें पाहिजे. समाजाकडून तिला अशी प्रेरणा व प्रोत्साहन मिळूं लागलें म्हणजे तिच्या हरवलेल्या किंवा अपहरण झालेल्या आत्म्याची तिच्यांत पुन्हां प्रतिष्ठापना होईल. तिला तिच्या अस्तित्वाची, सामर्थ्याची व गौरवाची जाणीव होऊन परत आनंद गवसेल. मग तिच्यांतील निराशा, खिन्नता, पलायनवृत्ति, कंटाळवाणेपणा व स्वातंत्र्य-भीरुता हीं सर्व आपोआपच नाहींशीं होतील व तिला जीवनाच्या कृतार्थतेचें समाधान लाभेल. त्यासाठीं सामूहिक नृत्य, खेळगाणीं असे उपाय फ्राम सुचवितो. सामूदायिक जीवनांत व्यक्ति स्वतःचीं मर्यादित दुःखें व एकान्तामुळें वाटणारा उद्वेग विसरूं शकते व तिला व्यापकतेचा अनुभव व आनंद चाखायला मिळतो.

आत्म्याला आंचवल्यामुळें वैयक्तिक जीवन व एकूण समाजाचें जीवन यांत्रिक, स्फूर्तिहीन, आत्मप्रेरणाहीन, मरगळलेलें, बहिर्मुख, दिशाहीन, निष्प्रभ, निर्जीव, कंटाळवाणें व म्हणून दुःसह होत चाललेलें आहे. अशी धोक्याची सूचना फ्राम देत आहे. आत्म्याला, स्वत्वाच्या जाणिवेला, आत्मसामर्थ्याला व आत्मप्रेरणेला आपण आंचवलों आहोंत. त्याची मानवी जीवनांत गौरवानें व श्रद्धेनें पुन्हां स्थापना करणें हाही उपाय फ्राम सुचवीत आहे. अशा प्रकारें जीवन आत्म्याच्या पायावर अधिष्ठित झालें व आत्मप्रेरित, आत्मनियंत्रित झालें म्हणजे मग माणसाच्या जीवनांतून अदृश्य झालेला आनंद, आस्था व सुख हीं परत त्याच्या जीवनांत येतील व त्याला कर्तृत्वशाली, पुरुषार्थी, वैभवशाली व कृतार्थ जीवनाचें समाधान लाभेल.

[एरिक फ्रामचे वरील भाषांतर डॉ. ग. वा. जोशी यांनीं साधनेंत दि. १९/१/५७ रोजी प्रसिद्ध केलें. त्याचा उतारा]

अशा प्रकारचें वातावरण समाजांत निर्माण करण्याची जबाबदारी मुख्यत्वे समाजाच्या पुढाऱ्यांवर आहे. आणि समाजांत सुख नांदावें म्हणून समाजांतील पुढाऱ्यांनीं याबाबत आटोकाट प्रयत्न करणें अगत्याचें आहे.

याप्रमाणें सामाजिक सुखाचा विचार या प्रकरणांत झाला. आतां पुढील प्रकरणांत राष्ट्राच्या सुखाचा विचार करूं.

प्रकरण ७ वें

राष्ट्राचें सुख

मागील प्रकरणांत आपण सामाजिक सुखाचा विचार केला. आतां या प्रकरणांत राष्ट्राच्या सुखाचा विचार करूं.

राष्ट्रांत सुख राहण्याकरितां राष्ट्रांतील नागरिकांना आर्थिक, सांस्कृतिक स्थैर्य हवें. आणि तें स्थैर्य प्राप्त होण्यासाठीं राष्ट्रांतील पुढारी व नागरिकांनीं प्रयत्न करणें अत्यावश्यक आहे.

ज्या राष्ट्रांतील पुढारी स्वतःची शक्ति व बुद्धि स्वतःच्या स्वार्थासाठींच वापरतात, त्या राष्ट्रांत सुख कसें मिळणार ? पाकिस्तानचें उदाहरण घ्या. सर्वसामान्य नागरिकांना बरें किंवा वाईट वळण राष्ट्रांतील पुढारी लावूं शकतात. गांधीजींच्या आचरणामुळें, भाषणामुळें आणि लेखनामुळें लाखों नागरिकांच्या जीवनाला निराळेंच वळण लागलें ! म्हणून राष्ट्राच्या नेत्यांवर फार मोठी जबाबदारी येऊन

पडते ! व ज्या राष्ट्रांत उत्तम, आदर्श वं चारित्र्यवान् नेते निर्माण होतात त्याच राष्ट्राला सुख लाभू शकते. म्हणून राष्ट्राचीं सूत्रें आदर्श नेत्यांच्याच हातीं असणें अत्यावश्यक आहे. आणि जनतेनेंहि लायक नेत्यांच्याच हातीं सूत्रें ठेवावीत. स्वार्थी, आपमतलबी किंवा संधिसाधू पुढाऱ्यांना योग्य वेळीं स्थानभ्रष्ट करणेंच जनतेचें कर्तव्य ठरते !

परंतु जनतेवरहि कांहीं जबाबदाऱ्या आहेत हेंहि विसरून चालणार नाही. जनतेलाहि नागरिकत्वाचीं कर्तव्यें असतात आणि तीं कर्तव्यें चोखरीत्या पाळल्याशिवाय सरकारवर टीका करण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही. मला वाटते आज भारतात या विचाराची फार जरूरी आहे. ऊठसूट टीका कर ही बाब नित्याचीच होऊन बसलेली आहे. टीका ही अवश्य करावयास पाहिजे परंतु ती टीका विधायक हवी. ज्याप्रमाणें सरकारला कांहीं कर्तव्यें असतात त्याप्रमाणें स्वतःचीं म्हणजे नागरिकांचीं सर्व कर्तव्यें चोखरीत्या बजावल्या तरच टीकेचा अधिकार प्राप्त होतो. पण हल्लीं पुष्कळ वेळां आपली टीका करण्याची पद्धती पाहिली म्हणजे रहदारीच्या 'प्रवेश बंद' नियमाची आठवण येते. एकदां प्रवेश बंद केला म्हणजे फक्त एकाच बाजूने रहदारी चालू राहते. त्याप्रमाणें कांहीं वेळां टीका करतांना फक्त टीका करण्याचा रस्ता आपण चोख ठेवतो. पण नागरिक म्हणून कर्तव्य करण्याची जी बाजू असते तेथें मात्र 'प्रवेश बंद' पाटी असते. ही प्रवृत्ति घातक आहे व अशा राष्ट्रांत सुख लवकर मिळणार नाही हें जाणून राष्ट्राच्या नेत्यांनीं व नागरिकांनीं आपापलीं

कर्तव्यें व जबाबदाऱ्या योग्य वेळीं, योग्य तऱ्हेनें पुरीं पाडावीत म्हणजे
राष्ट्राला निश्चितपणें सुख लाभेल.

प्रकरण ८ वें

जीवनांत अनेकान्तवादाचें स्थान

अनेकान्तवादाचा सिद्धान्त जैन तत्त्वज्ञानांत आढळतो आणि आजच्या सामाजिक, राजकीय आणि आंतरराष्ट्रीय तंग वातावरणांत या सिद्धान्ताची अत्यंत जरूरी आहे. कोणत्याहि व्यक्तीला, कुटुंबाला, समाजाला, राष्ट्राला जर सुख प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल तर या सिद्धान्ताचें पालन केल्याशिवाय तरुणोपायच नाही. दुसऱ्या माणसाचा दृष्टिकोन समजावून घेणें व त्याविषयीं असूया किंवा मत्सर न ठेवणें या गोष्टी अनेकान्तवाद शिकवितो. म्हणून आजच्या विसाव्या शतकांतील मानवाला या सिद्धान्ताची अत्यंत जरूरी आहे.

अनेकान्तवाद म्हणजे काय ?

सत्याचें संशोधन करण्यासाठीं सर्व मतप्रणालींचें, सर्व विचारधारांचें, जर मंथन केलें तरच सत्य ज्ञान प्राप्त होऊं शकतें. असा हा सिद्धान्त थोडक्यांत सांगतां येईल. चार आंधळे एक हत्ती पाहण्यास गेले व हत्ती पाहून आल्यावर त्यांच्यांत चर्चा चालू झाली, कीं हत्ती कसा आहे ? ज्यानें हत्तीचें शेंपूटच हाताळलें होतें तो म्हणाला, “हत्ती सापासारखा आहे” तर ज्या आंधळ्यानें हत्तीची पाठ स्पर्शिलेली होती, तो म्हणाला, “चल रे ! तुला काय कळतंय ? हत्ती हा मोठा झाडाच्या खोडासारखा असतो.” तर तिसरा आंधळा

होता त्यानें हत्तीचे सुळेच तेवढें हातांत धरले होते. तो म्हणाला, “तुम्ही म्हणतां तें सर्व खोटें आहे. हत्ती हा तलवारीसारखा असतो.” आणि त्या सर्वांत खूप कडाक्याची चर्चा सुखं झाली व भांडणें चालू झालीं. नंतर एक डोळस मनुष्य रस्त्यानें चाललेला होता. त्यानें त्यांचें भांडण ऐकलें व तो त्यांच्याजवळ गेला व म्हणाला, “बाबांनो, तुम्ही म्हणतां तें सर्वांचें खरें आहे. हत्ती हा सापासारखा आहे, झाडासारखा आहे व तरवारीसारखाहि आहे. तुम्ही प्रत्येकानें फक्त त्याचा एकच अवयव पाहिलेला आहे. म्हणून तुमच्यांत मतभेद झालेले आहेत. परंतु सर्वांचीं मते बरोबर आहेत.”

“फक्त माझाच पक्ष खरा व दुसऱ्याचा पक्ष खोटा, माझीच मते बरोबर — माझ्याच मतांमागें लोकांनीं यावयास पाहिजे, इतरांच्या मागें मुळींच येतां कामा नये, इतरांना मध्यें बोलण्याचा वा प्रचार करण्याचा हक्कच नाही.” अशा प्रकारची जी हटवादी मनोवृत्ति आहे ती वरील उदाहरणांतील आंधळ्या माणसासारखी आहे. तर डोळस मनुष्य म्हणेल, “बाबांनो, माझे मत आहे तें अगदीं बरोबर आहे. परंतु तुमच्या मतांत कांहींहि सत्य नाहीं. असेंही मी म्हणूं शकत नाहीं. तुमच्याही मनांत सत्याचा अंश असूं शकेल. म्हणून तुमच्या व माझ्या मतांचा समन्वय करूं या, म्हणजे सत्य ज्ञान प्राप्त होईल.

ताक करतांना गवळण रवी फिरवीत असते. रवी फिरवितांना ती एक हात पुढें व एक हात मागें करते. परंतु मागें केलेल्या हातांतील दोरी ती सोडून देत नाहीं. ती दोरी बाजूला कांहीं वेळ धरते

पुन्हां पुढें ओढते, पुन्हां ती दोरी कांहीं वेळ बाजूला ठेवते, याप्रमाणें जेव्हां मंथन करते तेव्हां, त्यांतून लोणी बाहेर येतें. त्याप्रमाणेंच सत्यज्ञान प्राप्त करण्यासाठीं सर्व विचारप्रवाहांचें मंथन करणें आवश्यक आहे. परंतु सर्व विचारप्रवाहांचें मंथन करतांना विरुद्ध बाजूचा विचार किंवा दृष्टिकोन सोडून चालणार नाहीं. तो विचार फार तर तूर्त बाजूला ठेवावा व दुसऱ्या मतप्रणालीचा विचार करावा. त्याचा विचार झाल्यावर ती विचारधारा बाजूला ठेवावी व तिसरी मतप्रणाली विचारांत घ्यावी. अशा तऱ्हेनें सर्व मतांचें जर मंथन केलें — समन्वय केला — तरच माणसाला सत्यज्ञान प्राप्त होऊं शकतें. अशा प्रकारचा हा 'अनेकान्तवादाचा' किंवा 'स्याद्वादाचा' सिद्धान्त थोडक्यांत सांगतां येईल.

डोंगरावर उभा राहिलेला मनुष्य डोंगरावरून पाहतांना सांगेल कीं, जमीन खोल आहे. तर खालीं उभा राहिलेल्या माणसाला जमीन उंच वाटेल. दोन्हीही व्यक्तींचे दृष्टिकोन सकृतदर्शनीं जरी विरोधी वाटले तरी ते अगदीं बरोबर आहेत. एकच मनुष्य मुलाच्या दृष्टीनें बाप आहे — पत्नीच्या दृष्टीनें पति आहे — भावाच्या दृष्टीनें भाऊ आहे म्हणजे वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून पाहिल्यास — विरुद्ध माणसांचीं मते पाहिल्यास — त्याच्याविषयीं मत्सर किंवा आसूया निर्माण होत नाहीं.

हा दृष्टिकोन दैनंदिन जीवनांत आला तर काय होईल बरें? विशेषतः आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय राजकारणांत हा दृष्टिकोन जर सर्व राष्ट्रांनीं किंवा पक्षांनीं लक्षांत घेतला तर आजच्या पक्षोपपक्षांच्या तंग वातावरणावर गुलाबपाण्याचें अमृतसिंचन होऊन सर्वत्र शांतीचे

वातावरण निर्माण होईल. प्रत्येक राष्ट्र किंवा पक्ष म्हणेल कीं, “ माझे मत खरें आहे. परन्तु तुझ्या मतांतहि सत्यज्ञान असण्याचा संभव आहे. तेव्हां आपण विचारांचा समन्वय करूं या.” यामुळे एका राष्ट्राला किंवा पक्षाला आज दुसऱ्या राष्ट्रांविषयी किंवा पक्षांविषयी जो मत्सर, जी असूया, जी ईर्ष्या वाटते त्याचें संपूर्णतया निर्मूलन तर होईलच परन्तु विरुद्ध पक्षांविषयी किंवा राष्ट्रांविषयी प्रेम वाटूं लागेल. मग विरुद्ध पक्षाची सभा उधळून टाकावी असें वाटणार नाही ! एकमेकांच्या मतांविषयी एकमेकांना आदर व प्रेम वाटेल व लोकशाही खऱ्या अर्थानें राष्ट्रांत रुजूं शकेल ! आणि राष्ट्रांची व जगाची खरी प्रगति या सिद्धान्तानेंच होऊं शकेल. सत्ताधारी पक्षाला विरुद्ध बाजूचें म्हणणें शांतपणानें ऐकावेंसें वाटेल तर विरुद्ध पक्षालाहि सत्ताधारी पक्षांतील कांहीं मुद्दे पटतील. शांतपणानें प्रत्येक विचाराचा प्रत्येक आक्षेपाचा, प्रत्येक मुद्द्याचा विचार करतां येईल. व त्यामुळे राष्ट्रांराष्ट्रांत व पक्षापक्षांत ऐक्य होईल व खऱ्या अर्थानें “ सर्वे भद्राणि पश्यन्तु ” हीं प्रार्थना सफल होईल. अर्थातच जगांत किंवा राष्ट्रांत जर सुख आणि शान्तता प्रस्थापित झाली तर साहजिकपणेंच प्रत्येक व्यक्तीला, कुटुंबाला व समाजालाहि खऱ्या अर्थानें शान्तता व सुख लाभेल.

येथपावेतो या तत्त्वज्ञानाचा राजकारणांत व आन्तरराष्ट्रीय क्षेत्रांत काय फायदा होईल याचा विचार झाला. आतां या तत्त्वज्ञानाचा दैनंदिन जीवनांत व कुटुंबांत काय फायदा होईल याचा विचार करूं.

वर म्हटल्याप्रमाणें अनेकान्तवादाचा सिद्धान्त हा दुसऱ्या माणसाचा

दृष्टिकोन शांतपणानें समजावून घेण्यास शिकवितो. त्यामुळें आपल्या जीवनांत काय फायदा होतो तें पाहूं.

तुमचा नोकर काम बरोबर करीत नाहीं. साहाजिकपणेंच आपल्याला त्याचा राग येईल. पण चिडण्याच्या अगोदर त्याचा दृष्टिकोन समजावून घ्या व मग चिडा. मग त्याला विचारल्यावर कळेल— सतत पंधरा दिवस त्याचा लहान मुलगा आजारी असल्यानें त्याला डॉक्टरचीं बिलें भरावीं लागतात. म्हणून तो आर्थिक विवंचनेंत तर आहेच पण त्याला विचाऱ्याला धड तासभरहि शोंप मिळत नाहीं. हें कळल्याबरोबर तुमच्या रागाचा पारा एकदम खालीं येईल !

किंवा सासूबाईंचा “ हुकूम ” सूनबाईंनीं जर ऐकला नाहीं तर सासूबाईंना राग येतो. व घरांतील शांततेला बहुधा धोका पोहोंचतो. अशा वेळीं सासूबाईंनीं सुनेचा दृष्टिकोन समजावून घेतला किंवा स्वतः जर कांहीं वेळ सुनेची भूमिका घेतली तर त्यांना कळून येईल कीं आपणहि सून असतांना आपल्या सासूचा असाच अनादर करीत असूं. आणि हें एकदां लक्षांत आलें तर निश्चितपणें सासूबाई आपल्या सुनेवर रागावणार नाहीं.

आपण खूप कामांत गर्क असतो व मुलें दंगा करतात. अशा वेळीं आपण खूप रागावतो व मुलांना मारण्यापर्यंतहि आपली मजल जाऊं शकते. पण चिडण्याच्या अगोदर किंवा मारण्याअगोदर एकच मिनिट मनाला प्रश्न विचारा, तूं लहानपणीं काय केलेस ? वस्स ! एवढ्या एका विचारामुळें तुमचा राग शान्त होईल व मुलांना चिडून कांहीं

करण्याऐवजीं तुम्हीं प्रेमानें सांगाल, 'बाळांनो ! दंगा करूं नका हं. मी जरा कामांत आहे, जा जरा, बाहेर खेळा.'

एकदां आमच्या एका मित्राच्या बहिणीचें लग्न होतें. म्हणून त्यानें हौसेनें कापड घेतलें व शिंप्याकडे शिवायला टाकून वेळच्या वेळीं देण्यास बजावून सांगितलें. त्याप्रमाणें तो शिंप्याकडे गेला व विचारलें, "काय झाले का कपडे तयार ?" तो म्हणाला, "नाहीं साहेब — पण — कारण" — वस्स — त्यानें कांहींही ऐकून घेतलें नाहीं. नुसती शिंप्यांची लाखोली वाहिली व स्वतःला अतोनात मनस्ताप करून घेतला ! परंतु नंतर त्याच्या शेजारच्या दुकानदारानें सांगितलें कीं, "तुम्ही कपडे शिवायला दिल्यानंतर त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं त्याची बायको आजारी पडली व नंतर पंधरा दिवसांनीं ती वारली; त्यामुळें त्याचें दुकानच बंद होतें." हें कळल्याबरोबर तो त्या शिंप्याकडे गेला व त्याची माफी मागितली. परंतु त्यानें चिडण्याच्या अगोदरच त्याप्रमाणें विचारणा केली असती तर ?

सारांश, लहान भाऊ किंवा बहीण, नोकर किंवा सून अथवा अन्य कोणाही व्यक्तीच्या हातून कांहींही प्रमाद झाला तर चिडण्या-अगोदर प्रथम मनाला विचारा, "त्यानें असें कां केलें ? या परिस्थितींत मी असतो तर काय केलें असतें बरें ? म्हणजे समोरच्या किंवा विरुद्ध माणसाचा दृष्टिकोन लक्षांत घ्या. स्वतः त्या भूमिकेशीं समरस व्हा— पहा बरें तुमचा राग— तुमचा क्रोध— तुमचा मत्सर— तुमची असूया— नाहींशीं होतें कीं नाहीं. आणि मनाला ही दृष्टि व वळण लावण्यांत जर यश आलें तर निश्चितपणें तुमचें मनःस्वास्थ्य

वाढेल व मनःस्वास्थ्य वाढल्यान तुमच्या पदरांत सुखाचें माप जास्त
 पडेल व मनःस्वास्थ्य टिकल्यानें तुमच्या प्रकृतीवरहि अनुकूल परिणाम
 होईल. तुमचा चिडका व चिरचिरा स्वभाव नष्ट झाल्यानें तुम्ही,
 तुमचें कुटुंब, नात्यागोत्यांतील मंडळी, समाज व हाताखालील लोक
 यांत लोकप्रिय व्हाल व तुम्हांला जास्त आनंद व सुख मिळूं शकेल.

म्हणून प्रत्येक व्यक्तीनें, कुटुंबानें व राष्ट्रानें या सिद्धान्ताचें पालन
 करावें म्हणजे मानवमात्राला सुख जास्त लाभेल.

प्रकरण १ वें

जीवनांत धर्माचें स्थान

मागील प्रकरणांत आपण अनेकान्त वादाचा विचार केला. आतां
 या प्रकरणांत जीवनांत धर्माला कोणतें स्थान आहे हें पाहूं.

तुम्ही कदाचित् म्हणाल, सर्व जग बुद्धिवादी दृष्टिकोनांतून पहात
 असतांना सर्व समस्यांची व सिद्धान्तांची शास्त्रीय दृष्टिकोनांतून चिकित्सा
 होत असतांना, 'धर्मा'वर चर्चा करण्याचें प्रयोजन काय? आजच्या
 विसाव्या शतकांत तुम्ही धर्माची चर्चा करतां हें कसें ?

वाचकहो, जरा थांबा. 'धर्मा'चें नांव घेतल्याबरोबर प्रश्नांचा
 भडिमार माझ्यावर होईल याची मला पूर्ण कल्पना आहे. आणि या
 सर्व गोष्टी लक्षांत ठेवूनच मी पुन्हां सांगतों कीं, आजच्या मानवाच्या
 जीवनांत धर्माला अत्यंत अढळ असें स्थान आहे. आणि ज्यांच्या
 जीवनाला धर्माची पार्श्वभूमि आहे अशा व्यक्तींनाच त्यांचें जीवन
 निश्चितपणें सुखानें जगतां येतें. निदान दुःखाच्या किंवा निराशेच्या

प्रसंगीं तरी मानवमात्राला धर्माच्या श्रद्धेची फार मोठी काठी हातांत घेऊन त्या प्रसंगांतून धीर-गंभीरपणानें वाटचाल करतां येतें.

म्हणूनच हें विवेचन करतांना प्रथमचा प्रश्न असा कीं धर्म म्हणजे काय ? याची सरळ व सोपी व्याख्या करणें कठीण जाईल. म्हणून सर्वसाधारणरीत्या धर्म म्हणजे, निदान या विवेचनापुरतें तरी असें समजूं या कीं, ' धर्म म्हणजे

धारणाद् धर्म इत्याहुः ।

धर्मो धारयते प्रजाः ॥

अशी व्याख्या धर्माची केलेली आहेच. म्हणजे ज्या ज्या नैतिक मूल्यांनीं समाजाचें धारण पोषण होतें, समाज टिकून राहतो, त्याला धर्म म्हणतां येईल. निदान विवेचनापुरतें तरी आपण " धर्म " या शब्दाचा वरील अर्थ घेऊन पाहूं.

म्हणजे " धर्मावर विश्वास ठेवा " असें म्हणतांना निव्वळ अंध-श्रद्धेवर आधारलेल्या पुराणांतील भाकडकथांवर संपूर्ण श्रद्धा ठेवा असें मी म्हणत नाहीं. उदात्त नीतितत्वांवर विश्वास ठेवावा. एवढेंच मला म्हणायचें आहे. " मारुतीचें शेषूट अमुक अमुक हात लांब होतें आणि हातावर पर्वत उचलला " अशा प्रकारच्या गोष्टींवर विश्वास ठेवा असें म्हणण्याचा माझा आशय मुळींच नाहीं.

त्याचप्रमाणें मानवानें नशिबावर हवाला टाकून, कांहींही प्रयत्न न करतां, " असेल माझा हरी तर देईल खाटेवरी " अशा प्रकारची वृत्ति ठेवावी असेंही मला म्हणायचें नाहीं. स्वतःच्या सुखाचा शिल्पकार मानव स्वतःच आहे असें मी मानतो. मानवाला जर स्वतःची

उन्नति करून ध्यावयाची असेल मग ती कोणत्याही क्षेत्रांतील असो—
तर त्याला ती स्वतःच्या कर्तृत्वानें व प्रयत्नानें बऱ्याच अंशीं करतां
येतें. धर्मावर विश्वास ठेवावा म्हणजे कांहींही प्रयत्न न करतां दैववादी
व्हावें असेंहि मी म्हणत नाहीं. उलट “वैयक्तिक सुखां” तील
प्रकरणांत मानवानें स्वतःची जबाबदारी ओळखावी व त्याप्रमाणें
वागावें अशा प्रकारचें विवेचन केलेलें आहेच. म्हणजे ‘धर्मावर
विश्वास ठेवावा’ म्हणजे कशावर विश्वास ठेवावा व कशावर ठेवूं नये.
याचें सर्वसाधारण विवेचन वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच.

त्याचप्रमाणें धर्मावर विश्वास ठेवावा असें म्हणतांना मानवमात्रानें
फक्त क्रियेंतच मग्न रहावें असेंहि म्हणण्याचा माझा आशय नाहीं.
स्नानसंध्या, जपजाप्य, गंध लावणें आदि गोष्टी म्हणजेच धर्म व
त्यावर अश्रद्धा म्हणजे अधर्म अशा प्रकारचीहि माझी धर्माची व्याख्या
नाहीं. क्रियाकांडांतच मानवानें चुस्त रहावें; अशा आशयाचीहि माझी
विचारसरणी नाहीं.

मग प्रश्न असा, जीवनांत धर्माला काय स्थान आहे? माझ्या
मते जीवनांत पहिलें व महत्त्वाचें असें स्थान आहे कीं ज्या माणसाची
धर्मावर अढळ श्रद्धा असते असा मनुष्य दुःखांत किंवा अडचणींत
असला तर तो घाबरत नाहीं, गांगरला जात नाहीं. “आज मला
जरी दुःख असलें तरीही उद्यां सुख मिळेल. सुख आणि दुःख हीं
एकाच रथाचीं दोन चाकें आहेत. व ज्याप्रमाणें दिवसामागून रात्र व
रात्रिमागून दिवस निश्चितपणें येतो त्याप्रमाणें सुखानंतर दुःख व

दुःखानंतर सुख येणें हा नित्यक्रम ”; असें तो मानतो व त्यामुळे दारुण निराशा किंवा अपयश पदरीं आलें, संकटामागून संकटें जरीं कोसळलीं तरीहि हा श्रद्धावान् मनुष्य निश्चल राहतो. त्याचें मनोधैर्य टिकतें व प्राप्त परिस्थितीबरोबर सामना करण्यासाठीं शांतपणानें विचार करूं शकतो व मन न डगमगल्यानें तो या प्रसंगांतून पारहि पडतो. मागें म्हटल्याप्रमाणें आर्थिक सुवत्ता असूनहि अमेरिकेंत सर्वांत जास्त आत्महत्या कां होतात ? याचें कारण एकच कीं तेथील जीवनांत श्रद्धा कमी झाल्यानें तेथील व्यक्तींचीं मनें हळधीं झालीं व लहानसाहि आघात सहन करण्याची ताकदच उरली नाही ! याचे उलट भारतांत एवढें दारिद्र्य असूनहि आध्यात्मिक श्रद्धा आहे. म्हणून अमेरिकेइतक्या आत्महत्या होत नाहीत. शिवाय श्रद्धावान् मनुष्य व्यवसायांत यशस्वी होतो. श्रद्धावान् डॉक्टर, वकील, विक्रेता किंवा विमा एजंट या सर्वांना श्रद्धेची फार जरूरी आहे. “ आज अपयश आलें तरी उद्यां यश मिळेलच ” अशा श्रद्धेनें निराशा किंवा अपयश जरी पदरीं आलें तरीहि तो मनुष्य न डगमगतां, निराश न होतां, पुन्हां एकदां प्रयत्न करीतच राहतो. तर यांचे उलट अश्रद्धावान् मनुष्य चटकन् निराशवादी बनतो. म्हणजे व्यवसायांतहि श्रद्धेला अत्यंत महत्त्व आहे. म्हणजे जीवनांत श्रद्धा असली तर आपत्कालीं मानवाला मोठा आधार असतो. म्हणून जीवनांत धर्माला फार मोठें स्थान आहे असें मी मानतां.

आणि दुसरें असें कीं मानवजातीला फक्त “ बुद्धिवादी ” च व्यक्तींकडून सुख मिळेल काय ?—शंकाच आहे कारण, चर्चिल, स्टॅलीन, रुझवेल्ट हे काय कमी बुद्धिवादी लोक आहेत ? मग यांचे

ह्यातून मानवजातीचें कल्याण होण्याऐवजीं यांची बुद्धि मानवजातीचा संहार करण्याकडेच कां बरें खर्चिली गेली ? याचें साधें व सरळ उत्तर एकच आहे कीं, बुद्धीला भावनेची जोड असल्याखेरीज बुद्धि योग्य कार्य करूंच शकत नाहीं. कारण बुद्धि चिकित्सक असते; तर भावना ही प्रेरक असते. “ हत्ती पराक्रमी खरा परंतु त्यालाही अंकुशाची जरूरी लागते. ” प्रा. फडके पुढें म्हणतात, “ बुद्धि ही थंडगार कोळशासारखी आहे. त्यावर भावनेचा स्फुटिंग टाकला कीं संबंध कोळसे प्रज्वलित होतात. ” त्याप्रमाणें बुद्धि व भावनेचें आहे. कोणतें कार्य करावें व कोणतें कार्य करूं नये एवढाच निर्णय बुद्धीनें द्यावयाचा असतो. परंतु तें कार्य करावयास लागणारी प्रेरणा मात्र भावना देते. जबरदस्त श्रद्धा किंवा भावनेशिवाय कोणतेंहि कार्य पूर्ण होऊंच शकत नाहीं. पू. विनोबाजी भावे म्हणतात, “ मनांत व बुद्धींत ओढाताण नको. बुद्धीनें सांगावें व मनानें करावें. निर्णयाचें काम बुद्धीचें आहे. बुद्धि हें कायदे बनविणारें खातें. मन हें अमल-बजावणी करणारें खातें. त्यानें बुद्धीच्या क्षेत्रांत मुळींच ढवळाढवळ करतां कामा नये. ज्याचें काम त्यानें करावें.

आज कांहीं ठिकाणीं भावना म्हणजे अंधश्रद्धा असें समजून भावनेचें महत्त्व बरोबर ओखळलें जात नाहीं. तर दुसरीकडे मोठमोठ्या पदव्या घेतलेले पदवीधर “ साईबाबा ” ची पूजा करतांना दिसतात ! याचा अर्थ काय ? वास्तविक बुद्धि व भावना यांच्यांत विरोध असण्याचें कारणच नाहीं. कारण फक्त बुद्धिवादी मनुष्य बहुधा नुसता बोलका व क्रियाशून्य राहतो, तर फक्त भावनाप्रधान गृहस्थ कांहींही

महत्त्वाचें कार्य पूर्ण करूं शकत नाहीं. म्हणजे बुद्धि व भावना यांचा संगम झाल्यावरच मानवजातीला खरें सुख लाभेल.

शिवाय समाजांतल प्रत्येक स्त्री-पुरुषाचा जर नीतितत्त्वावर विश्वास असला तर त्या समाजाला एक प्रकारचें स्थैर्य तर येतेंच परन्तु त्या समाजाचे सर्व घटकहि सुखानें राहूं शकतात. शिवाय यामुळेंच प्रत्येक घटक आपआपली योग्य अशी जबाबदारी लक्षांत घेतो व त्यामुळें समाजासहि स्थैर्य लाभतें. सारांश, व्यक्तीला, कुटुंबाला आणि समाजाला धर्मावर श्रद्धा असली म्हणजेच स्थैर्य येतें. विल्यम जेम्स म्हणतो, " Faith is one of the forces by which men live and the total absence of it means failure. " शिवाय धर्म, श्रद्धा किंवा प्रार्थना यांचें महत्त्व काहीं थोर शास्त्रज्ञांनाही पटूं लागलेलें आहे. नोबेल पारितोषिक मिळविणारा थोर शास्त्रज्ञ डॉ. कॅरल म्हणतो, " Prayer is the most powerful form of energy one can generate. It is as free as real as terrestrial gravity.....Prayer like redium is a Source of luminous, self generating energy. In prayer human beings seek to augment their finite energy by addressing themselves to the infinite source of all energy.....Whenever we address God in fervid prayer we change both soul and body for the better. "

सारांश, धर्माची पार्श्वभूमि असलेला मनुष्य कसा उत्तम वागूं शकतो याचें वर्णन श्री. विल्यम जेम्स यांनीं जें केलेलें आहे तें लक्षांत घेऊन हें प्रकरण पुरें करूं या. श्री. विल्यम जेम्स म्हणतात, " The really religious person is accordingly unshakable and full of equanimity and calmly ready for any duty that the day may bring forth. "

म्हणून धर्माचें हें महत्त्व मानवमात्रानें लक्षांत घेऊन त्यावर श्रद्धा ठेवावी म्हणजे जगांत सुखासमाधानानें जगतां येईल.

प्रकरण १० वें

जीवन आणि विनोद

मागील प्रकरणांत आपण धर्माचें स्थान काय, याचें विवेचन केलें. आतां या प्रकरणांत हास्य विनोदाचें काय स्थान आहे, हें पाहूं.

जगण्याला आसोच्छ्वासाची जितकी जरूरी आहे. तितकीच जरूरी मानवाला विनोदाची आहे. ज्याप्रमाणें आसोच्छ्वासाच्या अभावीं मनुष्य गुदमरतो त्याप्रमाणें विनोदाचा उपयोग जर माणसानें केला नाही तर त्याचें जीवन गुदमरून जाईल व त्याला जीवनांत आनंद मिळणार नाही, सुख वाटणार नाही. विनोदाचा उपयोग न करणारा मानव नेहमीं बारक्यासारक्या अडचणींना “डोंगर” मानून त्याचेंच तुणतुणें गात बसेल व निस्तेज चेहरा करून स्वतः तर आनंदाला मुकेलच परन्तु त्याच्याभोंवतीं असणारें त्याचे मित्र व कुटुंबांतील व्यक्ति यांचाहि थोडाफार आनंद हिरावून घेईल.

अडचणीच्या किंवा गैरसोयीच्या वेळीं, विनोदी स्वभाव असला तर त्या प्रसंगीं मनुष्य — तो क्षण किंवा ती वेळ दुःखांत आणि निराशेंत न घालवितां — सुखांत किंवा आनंदांत घालवूं शकतो. कारण जीवनांत अडचणीं, मनस्ताप, त्रास, गैरसोयी, दुःखें येत नाहीत असा एकहि मनुष्य जगाच्या पाठीवर दिसणार नाही. परन्तु अशा वेळीं त्या

परिस्थितीचें तुणतुणें गात बसणारा मनुष्य आयुष्यांत कसें सुख मिळविणार ?

परिस्थितीबरोबर झगडा तर बहुसंख्य मानवांना करावा लागतो. अशा वेळीं मानवानें विनोदरूपी हत्यारांचा उपयोग केला पाहिजे, नाहीतर मानवाला जीवन असह्य होईल.

कै. तात्यासाहेब केळकर यांनी “हास्य-मिनोद मीमांसा” या ग्रंथांत अशीं पुष्कळ उदाहरणें दिलेलीं आहेत आणि त्या उदाहरणां-वरून त्यांनीं असेंच सांगितलें आहे कीं, जीवनांत गोडी किंवा सुख निर्माण करण्याकरितां मानवानें या हत्याराचा उपयोग केलाच पाहिजे. किरकोळ प्रसंगांतहि विनोदी स्वभाव कसें सुख निर्माण करूं शकतो याचीं वरील पुस्तकांतील कांहीं उदाहरणें येथें उद्धृत करतो.

(१) “एक मनुष्य अगदीं घाईघाईनें धांवत-पळत खूप गडबड करून रेल्वेस्टेशनवर जातो — पण फक्त दोन मिनिटांनींच त्याची गाडी चुकते. अशा वेळीं चिडका मनुष्य म्हणतो ‘आजचे सगळे गडी माजोरी झालेले आहेत — लेकाचे — त्या म्हाद्याला माझी ट्रंक वगैरे तयार करायला रात्रीच सांगून ठेवलेलें होतें, पण — लेकाचे ऐकतील तेव्हां ना ! आणि आमची “ही” तर विचारूंनच नका. एक कप चहा करायला पंधरा मिनिटें लागतात. नको — नको झालाय हा संसार — आतां ही गाडी चुकली — सर्व कामांचा घोटाळा झाला — काय करावें ? असें वाटतें कुठेंतरी पळून जावें’ — पण याच्याविरुद्ध विनोदी बुद्धि ठेवणारा मनुष्य जाणाऱ्या गाडीकडे पाहून हसत हसत म्हणेल, “अहो — अहो बाई आम्ही तुमच्याकरितां एवढी धांवपळ

करीत एवढ्या लांबून आलों व आम्हांला सोडून तुम्ही गेलांत हें तुम्हांला शोभतें कां ? ” असें म्हणून तो क्षण सुखांत घालवील. किंवा (२) “ आपण बाहेरून कंटाळून यावें व कांहीं केल्या कुलूप उघडत नाहीं अशा वेळीं चिडका मनुष्य म्हणतो, “ या कुलूप बनविणाऱ्या कंपनीचा चोर झाल्या आहेत—चोर. यांची वर्तमानपत्रांतून बोंबाबोंब करावयास पाहिजे. बाहेरून कंटाळून यावें तर कुलूपामुळे आणखीन् ताटकळत बसावें लागतें. नुसती नफाखोटी वाढली आहेत या कारखानदारांची ” — वगैरे वगैरे तर याच्या विरुद्ध विनोदी माणूस म्हणेल, “ काय कुलूपोबा ? स्वारी आमच्यावर रुसली आहे वाटतं ! थोडेंसें तेल प्यायला देऊं काय ? ” असें म्हणून शेजाऱ्यांकडून थोडेंसें तेल आणून कुलुपांत थोडेंसें तेल ओतून तो क्षण सुखांत घालवील. ”

दैनंदिन व्यवहारांत क्षणोक्षणीं चिडणारे, रागावणारे लोक वा मनस्ताप करून घेणाऱ्या व्यक्ति समाजांत पाहिल्या म्हणजे असें वाटतें कीं जीवनांतील आनंद लुटण्याऐवजीं या व्यक्ति—स्वतःचें जीवन कां बरें दुःखांत घालवितात ? “ हंसा आणि लड व्हा ” हा साधा आणि सरळ मंत्र ते कां बरें लक्षांत घेत नाहीत ?

शिवाय विनोदाचा दुसरा फायदा असा कीं समोरच्या व्यक्तीला त्याचा दोष जर विनोदी भाषेत सांगितला तर त्याला दोष चटकन् लक्षांत तर येतोच पण त्याला दोष देणाऱ्या व्यक्तीबरोबर भांडावेसेहि वाटत नाहीं. याचा फायदा घेऊन पुष्कळ नामवंत लेखकांनीं समाजांतील दोष अत्यंत प्रभावीपणें समाजाच्या दृष्टोत्पत्तीस आणून दिलेले आहेत.

तुमचा मोठा मुलगा सकाळीं आठ वाजतां उठल्यावर त्याला,

शांत चेहरा करून आणि चेहऱ्यावर राग न दाखविता त्याला तुम्ही जर म्हणालांत, “ काय बाळ, झाली झोप ? ” तर तो निश्चितपणें खजील तर होईलच—परंतु “ आपलें चुकलें व आपले वडील आपल्याला बरोबर सांगतात असेंच त्याला वाटेल. पण त्याच्याविरुद्ध त्याला चिडून जर बोलण्यांत आलें तर घरांतील वातावरण निश्चितपणें बिघडूं शकतें आणि म्हणूनच कै. केळकर म्हणतात, “ विनोद हा एक फिरता दिवा आहे. म्हणजे ज्याप्रमाणें आपण दिवा फिरवीत जातों त्याप्रमाणें त्या दिव्याचा प्रकाश पडतो. त्याप्रमाणें विनोदी दिवा जसा जसा आपण फिरवूं तसा तसा प्रकाश आपणांस दिसूं शकेल. विनोदी दिव्याचा प्रकाश जर स्वतःवर पाडला तर स्वतःचे दोष दिसतील. जर हा दिवा समाजावर फिरविला तर समाजाचे दोष दिसतील. इतर व्यक्तींवर जर हा दिवा फिरविला तर त्या व्यक्तींचे दोष स्पष्टपणें आपणांस दिसूं शकतील. म्हणजे विनोदाचा या दृष्टीनें व्यक्तीला, राष्ट्राला व समाजाला फार फायदा होतो. शिवाय विनोदाचा तिसरा महत्त्वाचा व मोठा फायदा असा कीं, विनोदी मनुष्य सर्वांना लवकर प्रिय होतो. कारण असा मनुष्य प्रत्येकाला हवा असतो. अगदीं दरिद्री मनुष्य जरी असला—पण तो जर विनोदी असला—तर लक्षाधीशालाहि तो हवा असतो—आणि त्याच्या या स्वभावामुळें त्याला स्वतःला तर सुख मिळतेंच, परंतु समाजालाहि तो सुख देऊं शकतो. विनोदी मनुष्याचा हसरा चेहरा सर्वांना प्रसन्न करतो. अशा हसऱ्या चेहऱ्याचें कोठेंही गेल्यावर चटकन् स्वागतच होतें. कोठेंही असा मनुष्य गेला म्हणजे “ अहो—या—या—या. बरें झालें करमत नव्हतें बुवा ? छान

झाले आतां ” असें स्वागत होते आणि अशा या माणसाला चटकन् लोकप्रियता मिळाल्याने, पुष्कळ वेळां त्याचा स्वतःचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष फायदाहि होऊं शकतो. तर याच्याविरुद्ध रडका मनुष्य कोणासहि अप्रिय वाटेर, त्याचें कोठेंहि स्वागत तर होणें लांबच राहिलें. पण त्याला प्रत्येकजण टाळेल आणि असा रडका चेहरा करून कोठेंहि तो गेला तर त्याचें काम केव्हांहि चटकन् चांगलें होणार नाहीं. रडका चेहरा करून एखादा विक्रेता, किंवा एखादा विमा एजंट कामाला गेला तर त्याला यश कमीच मिळणार. समोरील व्यक्तीला असें वाटेर कीं केव्हां एकदांची येथून ही व्याद निघून जाते ! भयंकर आजारी असणाऱ्या माणसाची नाडी पाहतांना डॉक्टरनें कृत्रिम कां होईना पण थोडेसें हास्य जर केलें तर पेशंटला पुष्कळ बरें वाटतें.

सारांश, विनोद हें सुखी होण्याचें मोठें व मोफत औषध आहे. फक्त त्याचा उपयोग करतां आला पाहिजे. थोड्या तयारीनें आपणांस याचा निश्चितपणें उपयोग करतां येईल. व अशा तऱ्हेनें उपयोग केला म्हणजे स्वतःला व समाजाला निश्चितपणें सुखी होतां येईल.

प्रकरण ११ वें

काळजी करण्याचा स्वभाव कसा कमी करावा ?

मागील प्रकरणांत आपण जीवनांत हास्यविनोदाचा काय फायदा होतो हें पाहिलें. आतां या प्रकरणांत काळजी करण्याचा स्वभाव कसा घालवावा याचें विवेचन करूं. कारण याचें महत्त्व दैनंदिन जीवनांत

फार आहे. “ काळजी करणें ” हा एक स्वभावच होऊन बसतो. व पुष्कळ वेळां मनुष्य वेळीं अवेळीं, सकारण अकारण काळजी करीत बसतो व तो सुखाला मुक्तो. मनानें जर निश्चय केला तर हा स्वभाव तो निश्चितपणें बदलूं शकतो. निदान काळजी करण्याचा स्वभाव कमी करूं शकतो. तो स्वभाव जर कमी केला तरच तो सुखानें जगूं शकतो. म्हणून प्रत्येक मानवानें स्वतःच्या स्वभावाला असें वळण लावावें कीं त्यामुळें उठल्या बसल्या काळजी करण्याचा स्वभाव त्याचा राहणार नाही. निदान प्रयत्न केला तर दहा वेळां काळजी करण्याऐवजीं आठच वेळां करील, सात वेळांच करील म्हणजे ज्या दोन किंवा तीन वेळां काळजी केली नाही, तो वेळ तरी सुखांत गेला असें म्हणतां येईल !

काळजी करण्याचा स्वभाव कसा दूर करावा ?

पहिली व महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं माणसाला काळजी वाटण्यासारखा प्रसंग निर्माण झाल्यावर त्यानें त्याच्या स्वतःच्या मनाला विचारावें, “ काय ? कशाची काळजी करतोस ? तुझ्या मुलाला शिक्षणासाठीं पैसा नाहीं म्हणून ? बरं, जरा बाहेर पड बरं ! दहा दहा वर्षांचीं निर्वासित मुलं गोळ्या चोंकलेट गाडींत धिकतांना पहा आणि मग मनाला विचार या मुलांच्या आयुष्यापेक्षां माझे आयुष्य तर बरें आहे ना ? पहा बरें काळजी कमी होतें कीं नाहीं ? ” विचार लगेच दुसऱ्या बाजूस जातात कीं नाहीं ? लगेच मनाला वाटेल— नाहीं काहीं हरकत नाहीं. मुलाला कॉलेजचें शिक्षण मिळालें नाहीं म्हणून काय झालें ? न शिकणारे लोक काय आयुष्यांत यशस्वी होत नाहीत का ?

तुम्हांला पैशाची अडचण आहे ना ? सावकारांनीं तगादे करून करून तुम्हांला मेटाकुटीस आणलेलें आहे ना ?

मग थांबा जरा. घराच्या बाहेर पडां — व व्यवहारांत यशस्वी झालेल्या माणसांच्या जीवनाचा सूक्ष्म अभ्यास करा. अशा सात आठ व्यक्तींच्या जीवनांत काय काय दुःखें आलीं, प्रतिकूल परिस्थितींतून वर येण्यासाठीं त्यांनीं काय काय घडपड केली, या सर्व गोष्टींची माहिती काढा. मग तुम्हांला कळेल, लक्षाधीश असणारा मनुष्य एकेकाळीं कर्जबाजारी होता. एकेकाळीं त्यालाहि सावकारांनीं भंडावून सोडलेलें होतें. सावकारांनींहि त्याला जप्त्या आणून भंडावून सोडले होतें आणि इतकी प्रतिकूल परिस्थिति असूनहि त्या परिस्थितीबरोबर दोन हात करीत करीत तो या अवस्थेला येऊन पोहोंचला ! म्हणजे आर्थिक संकटें चांगल्या चांगल्या व्यक्तींवर येतात तर ? अशा प्रकारच्या विचारांची मालिका तुमच्या मनांत जर चाळूं झाली तर ताबडतोब मनाला थोडासा विरंगुळा वाटेल. एके काळीं लक्षाधीश असणारा मनुष्य आज अगदीं खाण्याला मोताद झालेला आहे, तर एके काळीं सर्वसामान्य असणारा मनुष्य लक्षाधीश झालेला आहे अशी उदाहरणें समाजांत हजारों पहावयास सांपडतात ! आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं, मनुष्यानें स्वतःजवळ जें नाहीं त्याचेच तुणतुणें गावें व जें आहे त्याकडे मात्र सोईस्कर रीतीनें कां बरें दुर्लक्ष करावें ? आर्थिक विवंचनेंत असणारा मनुष्य स्वतःच्या घराकडे जर पाहील तर त्याला दिसेल कीं आपल्याला जो निरोगी व गुटगुटीत मुलगा आहे त्याच्याकडून आपणांस किती आनंद मिळतो. पण तो आनंद आपण जमेस धरतो कां ? जगांत पुष्कळ व्यक्तींना निरोगी मूल असणें तर लांबच राहिलें पण मूलच नसतें व ते लोक मूल व्हावें म्हणून नवस करतात व हजारों रुपये खर्च करतात, तसें तर आपल्याला नाहीं ना ? मग आर्थिक अडचणींचा मनापुढें डोंगर ठेवतां त्याप्रमाणें जमेला गृहसौख्य

घरतां कां ? अशा प्रकारची वृत्ति — मनाची घडण — जर ठेवली तर काळजी निश्चितपणें कमी नाही कां होणार ? मनाला विचार करण्याची जर संवय लावली तर असेंच दिसून येईल कीं, जगांत खूप पैसा असणारा मनुष्य सर्व पैसा टिकत नाही म्हणून काळजी करतो तर पैसा नसणारा मनुष्य पैसा नाही म्हणून काळजी करतो. विवाहित मनुष्य लग्नाच्या जबाबदारीची काळजी करतो तर अविवाहित लग्न जुळावें म्हणून घडपडतो ! मुलें नसणारीं जोडपीं मूल व्हावें म्हणून शेकडों रुपये खर्च करून नवस वगैरे करतात तर मुलें असणारा मनुष्य मुलांच्या काळजीनें कंटाळून जातो ! खूप व्यापार असणारा मनुष्य त्या व्यापाराची काळजी करून करून नको हा व्यापार ! असें म्हणतो. तर व्यापार नसलेला मनुष्य 'व्यापार नाही' म्हणून काळजी करतो ! ज्याला नोकरी आहे तो म्हणतो 'व्यापार बरा' व ज्याचा खूप व्यापार आहे तो म्हणतो 'नोकरी बरी'. स्त्री म्हणते "पुरुषाचें जीवन चांगलें" तर पुरुष म्हणतो, "स्त्रियांचें जीवन चांगलें." — लहान मुलें म्हणतात, "मोठेंपण बरे" — तर मोठीं माणसें म्हणतात, "लहानपण देगा देवा". स्वतःचें घर नसणारा मनुष्य घर नाही म्हणून संबंध आयुष्यभर एक प्रकारच्या काळजींत राहतो तर असणाऱ्या या 'घरमालकाला' त्याच्या भाडेकरुंनीं दावे लावून भंडावून सोडल्यामुळें "नको हें घर" असें होऊन जातें. सारांश, माणसानें ही मानवी प्रवृत्ति लक्षांत घ्यावी म्हणजे त्याला चटकन् कळून येईल कीं माणसाच्या मनाला ही जुनी खोड आहे व ती खोड अशी कीं आपल्याजवळ जें नसतें त्याची खूप काळजी करायची व जें असतें त्याकडे संपूर्णपणें डोळेझांक करायची. बरील उदाहरणां-पैकीं थोडासा विचार केल्यास असेंच दिसून येतें कीं, व्यापारांत सुख

आहे व दुःखहि आहे तर — नोकरांतहि सुख आहे व दुःखहि आहे. मुलांचा बाप असण्यांत जितका आनंद आहे तितके कष्टहि आहेत तर निपुत्रिक असणेहि त्रासदायक आहे. स्त्रियांचा जन्म असणे एका दृष्टीने सुखाचें आहे तर दुसऱ्या दृष्टीने त्रासदायक आहे. म्हणजे निर्भेळ काळजी नसणारी एकहि व्यक्ति नाही हें एकदां ओळखलें व जगांतील इतर व्यक्तींचीं दुःखें पाहिलीं म्हणजे पहा बरें तुमची काळजी दूर पळते कीं नाही !

काळजी करण्याचा स्वभाव घालविण्यासाठीं दुसरें महत्त्वाचें औषध असें कीं माणसानें कसल्या ना कसल्या तरी कामांत मग्न करून घ्यावें. रिकामपण फार वाईट ! रिकामपण मिळालें कीं सर्व प्रकारची काळजी चालूं होते. म्हणून रिकामपण कटाक्षानें टाळावें. मराठींत म्हण आहे, “रिकामा न्हावी आणि भिंतीला तुंबड्या लावी !” तुम्हांला रिकामा वेळ मिळाला रे मिळाला कीं मग तुम्हांला वाटेले, “अरेरे आज आपलें डोकें फार दुखतें व पोटांत कसें — कसेंच होतें आणि मग आठवण येईल हं ! गेल्यावर्षीं आपण त्या गुंडोपंतांना दहा रुपये उसनें दिलेले होते. ते त्यांनीं अजून परत दिले नाहीत. काय हरामी आहे लेकाचा ! लोकांवर उपकारच करूं नयेत. पैसे मागतांना काकुळतीला येतात पण घेतल्यावर मात्र परत देण्याचें नांव नाहीं.

आणि हो ! आपल्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळेस हुंडा जमविण्यास काय त्रास झाला बुवा ! ह्या हुंड्याच्या पद्धतीनें बेजार करून सोडलेलें आहे. मुलाचे बाप काय लेकाचे अडवून — पिळून घेतात ! खरोखरच नको ती आठवण — याप्रमाणें एकदां रिकामपण मिळालें रे मिळाले कीं खऱ्या अन् खोऱ्या काळजीचे मुद्दे तुमच्यावर हल्ले करतील. म्हणून माणसानें स्वतःचा कार्यक्रम असा आखावा कीं त्यांत फारसें रिकामपण मिळूं नये. मनानें काळजी वाहण्यास सुरुवात केली रे केली कीं पटकन

दुसरें कांहींहि काम हाताशीं ध्यावें वं त्या कामांत स्वतःचें मन गुंतवून ध्यावें. दुसऱ्या कामांत मनानें एकाग्रता केली म्हणजे निदान तें काम संपेपर्यंत तरी मनाची काळजी दूर होते व एकदां काळजीच्या विचार-मालिकेची सांखळी तुटली म्हणजे ती कायमचीच तुटते. म्हणून माणसानें अगदीं उद्योगप्रिय व्हावें. तुम्हांला दुसऱ्या कामांत पैसा मिळो अथवा न मिळो किंवा तुमची प्रतिष्ठा वाढो किंवा न वाढो कांहींहि होवो, कुठल्यातरी कामांत माणसानें रममाण व्हावें. म्हणजे काळजी आपोआप दूर होते. पुष्कळ श्रीमंत माणसांचीं दुखणीं आणि मानसिक चिंता या रिकामपणामुळेंच असतात ! त्यांना खूप वेळ मिळतो म्हणून त्यांच्या तक्रारी वाढतात. त्यांना काळजी करायला फुरसत असते म्हणून ती वाढत जाते.— त्यांनीं घराच्या बाहेर पडावें व कोणतेहि काम हौसेनें अंगावर ध्यावें. पहा त्यांचे सर्व रोग व त्यांची काळजी दूर पळून जाते कीं नाहीं. 'नोबेल प्राईज' मिळविणारे जगत्प्रख्यात हिंदी शास्त्रज्ञ संशोधक श्री. सी. व्ही. रमण म्हणतात, " स्वतः झटून उद्योग करावा, कांहींतरी विशेष पराक्रम करावा आणि असाच पराक्रम व उद्योग करण्यास इतरांना मदत करावी अशी अनिवार इच्छा माझ्या अंतःकरणांत आहे. तीच माझी खरी स्फूर्ति. सुखविलास उपभोगण्यापेक्षां आत्मसंयमन केल्यानेंच मला खरें सुख मिळाल्यासारखें वाटतें. नीट विचार केल्या तर कोणाचीहि खात्री पटेल कीं, सर्वजण जगावर विजय मिळविण्यापेक्षां आपला स्वभाव जिकण्यांतच खरी थोरवी आहे. सारांश, प्रत्येक व्यक्तीनें हा एक सिद्धान्त मनाशीं बाळगून त्याप्रमाणें वागावें म्हणजे काळजी करण्याचें आपोआपच दूर होईल ! "

कांहीं वेळां मात्र व्यक्तीच्या आयुष्यांत खरोखरच काळजी करण्यासारखे प्रसंग उद्भवतात. एखाद्या फौजदारी खटल्यांत सांपडणें

किंवा एखाद्याला जामीन राहिल्याने सर्व रक्कम भरण्याचा प्रसंग येणे, कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीच्या वाईट वर्तनामुळे, कुटुंबाच्या व स्वतःच्या अब्रूला धक्का लागणे, असे प्रसंग व्यक्तीच्या आयुष्यांत येतातच. अशा वेळीं काळजी वाटणे अपरिहार्य असते. परंतु अशा वेळीं धीरगंभीर पुरुषाने एकच सिद्धान्त मनाशी बाळगावा व तो हा,— “ हे जें संकट आलेलें आहे त्यांतून सुटका होण्यासाठीं आपल्या-जवळ जेवढी शक्ति व बुद्धि आहे ती सर्व खर्च करून या संकटांतून बाहेर पडण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. त्यांतून बाहेर पडण्यासाठीं मी थोडासाहि आळस करीत नाहीं. मग परिणाम योगायोगाने म्हणा किंवा दैवाने म्हणा जें काहीं होणार असेल तें होवो. त्याची आतां काळजी करून तरी काय होणार ? उलट काळजी करण्याऐवजीं या संकटांतून बाहेर पडण्यासाठीं एखादा मार्ग तरी काढूं या. किंवा एखाद्या मित्राचा सल्ला तरी घेऊं म्हणजे तो कदाचित् एखादा मार्ग सांगेल ! ”

अशा प्रकारचा विचार केला तर काळजी थोडीशी कमी वाटूं लागेल व मनाला थोडासा विरंगुळा वाटेल.

सारांश, याप्रमाणें मुख्यत्वे मनाला बरील प्रकारची संवय किंवा वळण लागलें म्हणजे काळजी आपोआपच दूर किंवा कमी होते. म्हणून या प्रकारची संवय मनाला लावावी म्हणजे अधिक अधिक सुख मानवाला मिळूं शकेल.

प्रकरण १२ वें

उपसंहार

याप्रमाणें सुख मिळण्यासाठीं मानवमात्रानें काय करावें, याची चर्चा येथपावेतो ज्ञाली. या सर्व विवेचनांत एकच महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घेणें आवश्यक आहे व ती गोष्ट अशी कीं मानवमात्राच्या हातांतच सुखाचा ठेवा आहे. मनाला विचारा व मनाला चांगलें किंवा वाईट वळण लावा. याप्रमाणें तुम्हांला जीवनांत सुख किंवा दुःख मिळूं लागेल. काळा चष्मा लावला तर सगळें काळेंच दिसेल व पांढरा चष्मा लावला तर सगळेंच पांढरें दिसेल. तेव्हां सुख किंवा दुःख या सर्वांचा उगम मानवाच्या मनांत आहे. तें लक्षांत घेऊन मानवानें मनाला चांगलें वळण लावावें, निदान प्रयत्न तरी करावा, म्हणजे दुःखाचे डोंगर पार पडून सुखाच्या नंदनवनांत मानवमात्राला फिरतां येईल. सतत प्रयत्न करून व मनन आणि चिंतन करून ही गोष्ट सहजसाध्य आहे. सुख मिळण्यासाठीं बहुधा पैसा, शक्ति किंवा सत्ता यांपेक्षां उत्तम प्रकारच्या मनोवृत्तीची गरज असते हें मानवानें लक्षांत घेऊन हें सुख अनुभवानें म्हणजेच खऱ्या अर्थानें 'सुखाचें रहस्य' मिळालें असें म्हणतां येईल.

॥ शुभं भवतु ॥

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम ..... वि: .....
 क्रमांक ..... नों: दि: .....

REFBK 0010239

REFBK-0010239

